

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет психології та соціальної роботи

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра практичної психології та ментального здоров'я

(повна назва кафедри)

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

**Аналіз психологічних особливостей ініціативності старших школярів
та студентів**

Analysis of the psychological characteristics of the initiative of senior schoolchildren and students

Виконав: здобувач очної форми навчання

спеціальності 053 Психологія

Освітня програма Психологія

Войналович Максим Миколайович

Керівник канд.істор.н., доц.. Піщевська Е.В.

Рецензент к.психол.н.,доцент доцент кафедри

Загальної та диференціальної психології ПНПУ

ім.К.Д.Ушинського,Ульянова Т.Ю

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ __ від __.11. 2025 р.

Завідувач кафедри Кологривова Н.М.

(підпис)

Захищено на засіданні ЕК № ____

протокол № __ від ____ 12.2025 р.

Оцінка _____ / _____

(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Голова ЕК _____ Кононенко О.І.

(підпис)

ОДЕСА -2025

ЗМІСТ

	2
ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІНІЦІАТИВНОСТІ СТАРШИХ ШКОЛЯРІВ	6
1.1. "Ініціативність" як психологічний феномен	6
1.2. Особливості прояву ініціативності у дітей старшого шкільного віку	20
1.3. Розвиток ініціативності особистості старшокласника	25
Висновки до розділу 1	38
РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМА ІНІЦІАТИВНОСТІ СТУДЕНТІВ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	41
2.1. Особливості студентів як соціально-психологічної та вікової категорії	41
2.2. Формування ініціативності студентів	58
Висновки до розділу 2	70
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВИ ІНІЦІАТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ТА СТУДЕНТІВ	73
3.1. Програма емпіричного дослідження	73
3.2. Методи та методики дослідження	73
3.3. Результати емпіричного дослідження	74
Висновки до розділу 3	86
ВИСНОВОК	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	90
ДОДАТКИ	98

ВСТУП

Розвиток ініціативності є одним із найважливіших напрямків роботи з молоддю в сучасному суспільстві. Наразі світ навколо нас стрімко змінюється: цифрова революція, яка охопила весь світ, набирає обертів, а цифрова трансформація суспільства стає дедалі помітнішою. Сучасні технології з високою інтенсивністю впроваджуються в різні сфери життя, вимагаючи від людини активності, готовності та здатності до швидкої адаптації. Ініціативність забезпечує реалізацію потенціалу особистості, служить внутрішньою умовою організації людського життя, регулятором найважливіших моральних цінностей. Ініціативні особистості вносять свої корективи в діяльність різноманітних державних інституцій. В процесі становлення сучасного суспільства перед молоддю виникають задачі, які потребують активного її включення в соціальні контакти, взаємодію з іншими людьми та соціальними інститутами.

У старшокласників та студентів ініціативність супроводжує успіх та ефективність у будь-якій діяльності, сприяє плідному перебігу процесів саморозвитку та самовдосконалення, визначає професійну спрямованість. Ініціативність не лише має специфічну психологічну структуру, а й залежить від умов набуття особистістю досвіду проактивної поведінки, створення якого найсприятливіше відбувається в навчальних закладах.

У психологічній науці ініціативність розглядають з точки зору психоаналітичного, біхевіорального, асоціативного, функціонального, позитивного, соціального, культурно історичного, діяльнісного, суб'єктивного, системного та інтегрованого підходів.

Існують різні підходи до вивчення ініціативності. В рамках системно-функціонального підходу ініціативність розглядається як система мотиваційно-смыслових та інструментально-стилістичних характеристик, що забезпечують стан готовності та сталість прагнень особистості до процесу ініціації. Дослідження ініціативності як системної риси особистості проводилися в різних професійних, етнічних, вікових та гендерних групах. Вивченням ініціативи, ініціативності займалися Т. Рибо, Ж. Пейо (динамічні прояви ініціативи), Г. Компейре (у зв'язку з

самостійністю і незалежності особи), К. Левін (особливості прояву ініціативи при блокуванні цілей) і ін.

В роботах Н.А. Фоміна Є.Н. Полянської виявлені індивідуально-типові особливості ініціативності їх прояву промови , а також у поєднанні з стійкістю і кар'єрними орієнтаціями студентів.

С.В. Тетерський, С.Г. Лісникова та О.В. Ненарокова виділили такі властивості соціальної ініціативності як: готовність до самостійної соціальної діяльності, орієнтація на благополуччя, самоствердження та самоставлення. А. Харченко дослідила, що особистісне благополуччя здобувачів вищої освіти взаємопов'язане з розвитком самостійності та реалізується в навчально професійній активності. Ініціативність старшокласників та студентів вивчали В.В. Алексєєва, А.С. Жарикова, М. Полянська

Враховуючи результати наукових досліджень, науковий інтерес представляє вивчення ініціативності старшокласників та студентів у рамках системно-функціонального підходу. Цим визначен вибір теми кваліфікаційної роботи: Аналіз психологічних особливостей ініціативності старших школярів та студентів.

Мета дослідження – провести порівняльний аналіз особливостей проявів ініціативності особистості у старших школярів та студентів.

Об'єкт дослідження - ініціативність старших школярів та студентів .

Предмет дослідження: - психологічні особливості ініціативності у старших школярів та студентів.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз робіт із дослідження ініціативності.
2. Розглянути ініціативність як системну якість особистості, дати кількісну та якісну характеристику основних її компонентів.

3. Здійснити порівняльний аналіз ініціативності у старших школярів та студентів, виявити особливості психологічної структури ініціативності у старших школярів та студентів.

4. Провести емпіричне дослідження. Визначити загальне та особливе у психологічному змісті та структурі ініціативності у старших школярів та студентів.

Методи дослідження: теоретичний аналіз літератури з метою систематизації, порівняння й узагальнення даних теоретичних й експериментальних досліджень проблеми ініціативності у старших школярів та студентів ; психодіагностичні методики обстеження психологічних особливостей ініціативності старших школярів та студентів , методи математичної та статистичної обробки даних.

Практичне значення дослідження: виявлені особливості ініціативності у старших школярів та студентів можуть бути використані психологами, викладачами, фахівцями соціальних служб для проведення індивідуальної та групової роботи з гармонізації та розвитку ініціативності. Результати дослідження можуть бути використані практичними психологами в галузі освіти.

База дослідження: Дослідження було проведено на базі ОНУ ім. І.І.Мечникова та спеціалізованої школи № 63 I–III ступенів міста Одеса.

У дослідженні індивідуальних особливостей ініціативності взяли участь 57 старших школярів та 57 студентів.

Робота апробована на 81-й звітній Студентській Науковій конференції ОНУ ім. І.І.Мечникова.

Структура роботи. Робота включає вступ, три розділи, висновки по кожному із розділів, загальний висновок, список використаної літератури, додатки.

РОЗДІЛ 1. АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІНІЦІАТИВНОСТІ

СТАРШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1. Ініціативність як психологічний феномен

У нормативних документах: Закон України «Про освіту», Державний стандарт початкової освіти (2018 р.), зазначено, що «ініціативність є складовою частиною ключових компетентностей, таких як: інноваційність (передбачає відкритість до нових ідей, ініціювання змін у близькому середовищі, забезпечує подальшу здатність успішно навчатися, провадити професійну діяльність, відчувати себе частиною спільноти і брати участь у справах громади); підприємливість та фінансова грамотність (передбачає ініціативність, готовність брати відповідальність за власні рішення, вміння організувати свою діяльність для досягнення цілей, усвідомлення етичних цінностей ефективної співпраці, готовність до втілення в життя ініційованих ідей, прийняття власних рішень; компетентностей у галузі природничих наук, техніки і технологій (передбачає формування допитливості, прагнення шукати і пропонувати нові ідеї, самостійно чи в групі спостерігати та досліджувати, формулювати припущення і робити висновки на основі проведених дослідів, пізнавати себе та навколишній світ шляхом спостереження та дослідження)» [12].

Категорія ініціативність, як і активність, є міжпредметним феноменом і використовується як у філософії, і у психології, педагогіці та інших наукових галузях, будучи предметом дослідження соціологів, психологів і педагогів. Термін ініціатива використовується в роботах англійського філософа-матеріаліста XVII ст. Д. Локка, який наголошував, що для успіху джентльмену дуже важливо вміти виявити власну ініціативу. Особисту зацікавленість філософ розглядав як головний мотив ініціативи.

У Довіднику з психології і психіатрії дітей та підлітків ініціативність визначається як «характеристика діяльності, поведінки й особистості людини, що означає здатність діяти за внутрішнім бажанням, на відміну від реактивності – поведінці, що здійснюється на зовнішні стимули. Ініціативність указує на рівень розвитку особистості в діяльності, особливо на ранніх етапах її розвитку» [51].

Аналіз наукових праць за темою наукового пошуку свідчить, що ініціативність є предметом досліджень психології, педагогіки, соціології та інших наук. Так, у психології «ініціативність розглядається в контексті дослідження сутності та закономірностей творчої діяльності, розвитку креативних здібностей особистості (О. Андрос, М. Каган, Д. Богоявленська, Я. Пономарьов та ін.). Ініціативність як форма соціальної активності розглядається в роботах М. Говорова, Т. Коновалової, О. Пагоніної, С. Форлова та ін. Розробленням діагностичних методик досліджуваного явища займалася низка науковців, а саме: К. Альбуханова-Славська, О. Крупнов, В. Петровський, В. Помилуйко. Сучасні дослідники (С. Зиньківська, Е. Карамова, О. Косачева, К. Нікітіна, А. П'ятинін, Н. Терських, О. Трошкін, М. Тучак, І. Цвелюх, Л. Шнейдер та ін.) доводять, що ініціативність є професійно необхідною та бажаною особистісною якістю для сучасних роботодавців і входить до переліку наскрізних професійних навиків (soft skills), що забезпечують успішність та продуктивність фахівця будь-якої галузі»[35].

Ініціатива визначена Н. Терських як «будь-яка початкова дія людини, що виконується в оригінальній, нетрадиційній формі» [12].

Ряд дослідників, такі як «К. Абульханова-Славська, Т. Коновалова, О. Погоніна, Н. Тертична та ін., розглядають ініціативу як форму активності особистості. За визначенням К. Абульханової-Славської, *ініціатива* - це форма активності, якість, котра розвивається у індивіда у більшому чи меншому ступені в залежності від того, наскільки суспільством йому надана свобода і наскільки він приймає суспільну необхідність. Ця форма активності особистості розвивається у суспільному житті та на реальному життєвому шляху.

Ініціатива являє собою випереджаючу зовнішні вимоги або зустрічну по відношенню до них вільну активність суб'єкта, котра потім реалізується в інтелектуальній або практичній сферах» [19].

Н. Тертична стверджує, що «*ініціатива* - це своєрідна форма суб'єктної активності, що виникає в ситуації, коли індивід у своїй діяльності виходить за межі суб'єктивно усвідомленого та об'єктивних вимог цієї діяльності. Рушійною силою і

джерелом її розвитку виступає активна діяльність особистості»[39].

Вдало та лаконічно обгрунтував поняття ініціативи О. Трошкін, - "засіб прояву ініціативності, як особистісної якості, що є складовою фахової діяльності" . Основний підхід щодо визначення ініціативності визначає її як якість особистості (О. Борисова, С. Рубінштейн, Н. Терских, О. Трошкін, О. Крупнов і його послідовники).

О. Трошкін вважає, що *ініціативність* - це складна якість особистості, у якій виявляється діяльнісний стан людини з її ставленням до цілей, змісту, характеру діяльності та прагненням мобілізувати свої морально-вольові зусилля на досягнення навчально-творчої й професійно-практичної мети» [14].

Н. Терских визначає «Ініціативність як відносно стійку якість особистості, що виражає постійне прагнення людини до ініціації: ініціатива може бути представленою як результат, так і засіб прояву ініціативності» [42].

“У сучасних наукових дослідженнях психологічна природа ініціативності висвітлюється вченими (О. Власова , Д. Лущикова , К. Савченко та інші) у взаємозв’язку з проблемою волі та розвитку вольових якостей, які розглядаються у психології як відносно стійкі, незалежні від конкретної ситуації психічні утворення, що засвідчують досягнутий особистістю рівень свідомої саморегуляції поведінки» [24].

«Вольові якості особистості (ініціативність, цілеспрямованість, самостійність, рішучість тощо), з погляду О. Власової, являють собою єдність функціональних, операційних і регуляційних механізмів людської психіки, розвиток та інтеграція яких відбувається в ході розвитку і саморозвитку особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. Дія означених механізмів забезпечується переважною орієнтацією суб’єктів активності на сферу предметної або соціальної діяльності, продуктивне засвоєння інтегрованого соціального досвіду» [33].

Ініціатива особистості, зокрема пізнавальна, – значне особистісне освіту, сприяє її розвитку і перетворює особистий досвід у самостійну діяльність, зокрема у діяльності пізнання. Становлення ініціативної особистості має відбуватися ще в

процесі шкільного навчання та виховання, коли складається характер людини та її взаємини з навколишнім світом.

Найчастіше ініціатива визначається як спонукання до нових форм діяльності, почин, починання, уміння, здатність і прагнення до самостійних дій, як наднормативна діяльність, почуття нового, винахідливість та легкість орієнтування, схильність до перетворювальної діяльності тощо. Ступінь ініціативності стимулює інтеграцію та духовний розвиток особистості, що створює передумови її гармонійного розвитку.

«Ініціативність як пріоритетна складова інтенції особистості-суб'єкта до самозмінювання ґрунтовно розглядається у науковому доробку Д. Луцикової, яка зазначає, що ця складна властивість особистості проявляється в активності, спрямованій на самостійно ініційоване здійснення змін, перетворень власних психічних якостей і особливостей поведінки. Ініціативність у самозмінюванні трактується дослідницею як тенденція до самостійної ініціації внутрішніх та/або зовнішніх дій, спрямованих на самозмінювання, коли бажання і 24 здійснення спроб змінитися виникає за власною ініціативою, а не під впливом оточення або вимог ситуації» [23].

Сучасні цінності виховання все частіше пов'язуються з ініціативністю, активністю та відповідальністю особистості учня. На підростаюче покоління покладається відповідальність за свою життєву позицію. Пасивність чи активність завжди призводить до конкретного результату. Необхідно в підлітках та молоді виховувати відповідальність, готовність бачити та цілеспрямованість. Саме в школі насамперед необхідно надавати підтримку всім починанням, що дозволяють формувати ініціативну особистість дитини. Як зазначає ряд авторів, вищими формами активності є ініціатива та відповідальність.

«Ініціативність, як прояв самоактивності особистості, має пряме відношення до саморегуляції поведінки і діяльності суб'єкта, яка розглядається вченими як структурне утворення особистості, що становить собою єдність цілеспрямованих дій, що проявляються у прийнятті довільних рішень; доборі, оцінці умов та засобів

реалізації задуманого; самоаналізі вчинків, визначенні власної позиції щодо подій, ситуацій та явищ суспільного життя» [24].

Саморегуляції поведінки і діяльності особистості обумовлюється процесами планування цілей, моделювання базових умов, програмування дій та оцінювання результатів.

С. Рубінштейн характеризує ініціативність, як вольову якість особистості, "вміння добре і легко братися до справи за власним починанням, не чекаючи на зовнішню стимуляцію"[27].

«О. Крупнов та його послідовники В. Байков, С. Зиньківська, Е. Карамова, І. Кезикова, Лінь Яцянь, А. Польська розглядають ініціативність як системну якість особистості, що включає взаємодіючі динамічні, емоціональні, регулятивні, цільові, мотиваційні, когнітивні, продуктивні (результативні) і рефлексивні компоненти.

У деяких педагогічних словниках, зокрема у довідниках О. Скрипченко та С. Гончаренко, ініціативність - (морально-психологічна) риса особистості, яка характеризується здатністю і схильністю до активних і самостійних дій .

Т. Борисова вважає, що ініціативність - це інтегральна якість особистості.» [36]

«Більшість дослідників розглядають «ініціативність, як якість особистості. Проте є й інші підходи до визначення даного терміну. Прихильники іншого підходу К. Абульханова-Славська, О. Леонтьєв, Г. Люблінська, А. Матюшкін, Ю. Палайма, Є. Погоніна, С. Петухов, П. Суховейко, В. Юсупов та ін. характеризують ініціативність, як найвищу форму активності»[41].

К. Полянська вбачає в понятті ініціативності систему мотиваційно-сміслових та інструментально-стильових характеристик, що забезпечують стан готовності і постійність спрямувань особистості до процесу ініціації . У зарубіжній психології поняття „ініціативність" розглядається залежно від того підходу, яким керується автор у своїх дослідженнях.

Вчени стверджують, що *ініціатива* - це "здатність брати на себе обов'язки, енергійно братися за які-небудь справи чи задачі, щоб рухатися вперед" [55]. Якщо

ж раніше з'явиться свавілля, почуття вини, то у своїй поведінці індивід буде проявляти непокору або протестуючу незалежність» [55].

Аналізуючи наукові здобутки представників гуманістичного напрямку, що перегукуються з проблемою розвитку ініціативності, особливої уваги заслуговують дослідження А. Маслоу та К. Роджерса.

«А. Маслоу у своїх дослідженнях акцентував увагу на важливості самоактуалізації в житті людини. Науковець ввів "поняття Д-життя (дефіцитарне життя) та Б-життя (буттєве або мета-життя).

Д - життя - це прагнення задовольнити існуючий дефіцит чогось або вимоги оточуючих. Це стиль життя, орієнтований на зниження напруги, гомеостаз та імпульсивне задоволення.

Вираз "Живи сьогоднішнім днем, бо завтра може не наступити" зображує позицію Д-орієнтованої людини.

А. Маслоу відмічав, що Д-життя перетворює людину у звичайного респондента, який "просто реагує на стимули, на похвалу та покарання, на надзвичайні події, на біль і страх, на вимоги інших людей, на рутинні щоденні події"[18].

«Б - життя А. Маслоу визначив як зусилля або порив, коли людина використовує свої здатності у повну силу. Б-образ життя включає у себе найбільш щасливі та хвилюючі моменти людського існування «. Саме Б-стиль життя, описаний А. Маслоу, характерний ініціативній особистості.

За теорією К. Роджерса, який продовжує розвивати ідеї А. Маслоу, тенденція актуалізації є основним мотивом у житті людей та полягає у прагненні стати настільки хорошим, наскільки дозволяє належна їм природа. Науковець також надає великого значення "свободі", вільній діяльності людини, що веде до актуалізації»[18].

За дослідженнями Ричарда Боятзіса та Фабіо Сала ініціатива є однією з компетенцій "емоційного інтелекту" та означає готовність діяти при можливості.

Поняття «ініціативність» розглядається у сучасній філософській і психолого-педагогічній літературі як сукупність соціально значущих якостей та безпосередньо асоціюється з поняттями «активність», «творча особистість». Ініціативність є складною багатофункціональною особистісною якістю і пов'язана з іншими якостями людини: цілеспрямованістю, активністю, самостійністю, дисциплінованістю, відповідальністю.

«У соціальній ініціативі об'єднується індивідуальне і суспільне, а їх злагодженість узалежнена від ступеня розвитку соціальних відчуттів, переживаннями та емоціями, які відображають ставлення до себе, суспільства, інших людей та діяльності. Тому є сенс розглядати соціальну ініціативу як особистісну і суспільну якість, як потребу до зміни або перетворення дійсності, як мотив діяльності.

Проблему соціальної ініціативності досліджували ряд українських та зарубіжних учених, зокрема: М. Богуславський, А. Данілова, Т. Борисова, М. Галагузова, М. Говоров, С. Гіль, С. Леснікова, Л. Новікова, І. Тигрова, Р. Немов, О. Погоніна, І. Плотнік, М. Степашов, С. Тетерський, О. Трошкін та інші»[28].

Феномен соціальної ініціативності доцільно розглядати як інтегральну єдність трьох компонентів: когнітивного (наявність у суб'єкта знань про навколишній світ і себе, свої можливості, самооцінка власних здібностей); емоційно-ціннісного (формування ціннісних орієнтацій та мотивації до ініціативних дій, реалізація вольових зусиль і емоційне переживання досягнутого, чуттєвий досвід); поведінкового (самореалізація ініціативних дій і досягнення прогнозованого результату, мобільність, відповідальність).

Критеріями і показниками сформованості соціальної ініціативності підлітків є: пізнавальний (наявність знань про соціальну ініціативність, про якості, притаманні ініціативним людям, та їхню важливість як у житті людини, так і для суспільства, розвиток рефлексії); емоційно-ціннісний (ціннісні орієнтації, мотиви діяльності, моральне і духовне задоволення (оцінювання власного „Я” під час здійснення соціальних ініціатив), мотивація досягнень та успіху; діяльнісний (уміння висувати

і реалізовувати соціальні ініціативи, цілеспрямованість (самостійність) та відповідальність за результати діяльності).

«Феноменологія соціальної ініціативності щодо підліткового віку потребує зосередити увагу на розгляді та виокремленні у поведінці підлітків механізмів психогенезу, об'єктивно підходити до розгляду сутнісних мотивів виявлення соціальної ініціативності, поведінки і діяльності, що уможливили б виважений вибір адекватних та ефективних методів їх формування дослідження Д. Чижми, згідно з якими, суб'єкт саморегуляції керується довільними рішеннями, здатний самостійно реалізовувати близькі та віддалені цілі, мотивувати власні дії й аналізувати звершені вчинки, орієнтуючись на їх суспільну значущість. Вчений виокремлює такі складові саморегуляції, як цілеспрямоване планування, побудова та перетворення власних дій і вчинків у відповідності з особистісно принциповими цілями та актуальними потребами.

Д. Чижма робить увагу на необхідності розвитку особистісної саморегуляції підлітків, у структуру якої входять: мотивація досягнення, яка поєднує у собі спонукальну, регулятивну й селективну функції, що разом забезпечують вищий рівень саморегуляції особистості; цілеспрямованість, яка має спрямовуючу основу та проявляється у здатності підростаючої особистості керуватися в своїх діях і вчинках віддаленими цілями, обумовленими її потребами й переконаннями; рефлексія, що передбачає вміння виділяти, аналізувати й співвідносити з предметною ситуацією власні способи дій та надає можливість підростаючій пізнавати й вивчати власний внутрішній світ; вольове самоуправління, яке, виступаючи особистісним рівнем довільної саморегуляції, спонукає до дії, оскільки приймається свідомим рішенням особистості-суб'єкта»[48].

Реалізація соціально активної життєвої позиції залежить від ступеня сформованості взаємин, інтересів, установок та навичок соціальної діяльності. О. Бодальов визначає активність як якісну характеристику діяльності особистості [14].

(Р. Бернс, В.А. Петровський та ін) виділяють активність об'єкта, або об'єктну активність (забезпечує продуктивну виконавську та відтворюючу діяльність людини, яку він здійснює в системі будучи переважно керованим

об'єктом); активність суб'єкта, чи суб'єктну активністю (носить творчий, перетворюючий характер) .

Соціальну активність особистості ми розглядаємо як певний тип відносин між особистістю і соціальним середовищем. Ці відносини реалізуються у процесі соціальної діяльності особистості, в якій вона на основі суспільно сформованих здібностей перетворює дане соціальне середовище.

«Соціальна активність, за визначенням В. Мордковича, трактується як здатність соціального суб'єкта до цілеспрямованої взаємодії з навколишнім середовищем і в процесі якої відбувається перетворення і середовища, і суб'єкта. Тому особистість, на його думку, є істотою соціальною, яка повторює спільні для всіх погляди, виконує спільні для всіх звичаї, виявляє спільні для всіх дії, тобто вона підпорядкована суспільним вимогам і не може розглядатися поза її соціальним життям» [43].

«Є.М. Бабосов - категорія «соціальна активність» розуміється як «інтегративна характеристика цілеспрямованої діяльності людини, пов'язаної з перетворенням суспільного середовища та формуванням соціальних якостей особистості. При цьому для соціологів характерний розгляд активності особистості цього виду в єдності з такими явищами, як соціальний статус (Е.А. Ануфрієв) та соціальне утвердження особистості (А.В. Грибакін), соціальні зміни (І. Валлерстайн), соціальні цілі та смисли життя людини (Л.Н. Коган), соціалізація (А.І. Ковальова) та ін.

Як зазначають С. Грабовська та С. Чолій, соціальна активність найбільш загальна характеристика особистості, яка реалізується у соціальній поведінці (яка може здійснюватися як усвідомлено, так і імпульсивно, в пориві емоцій, знічев'я, з конформістських міркувань тощо) та у соціальній діяльності (що здійснюється цілеспрямовано, виходячи зі свідомо поставленої мети, за більш чи менш чітко побудованим планом)» [23].

«З урахуванням змісту соціальної активності Є. Біленький звертає увагу на те, що соціальна активність відображає «рівень спрямованості здібностей, знань, навичок, концентрації вольових, творчих зусиль на реалізацію невідкладних

потреб, інтересів, мети, ідеалів завдяки освоєнню, збереженню, руйнуванню існуючих або створенню нових умов, життєво важливих зв'язків із природним і соціальним середовищем, формуванню особистих соціальних якостей»[12].

“Т.Г. Кисельова визначає соціальну активність як прояв сутнісних властивостей соціального суб'єкта в конкретно-історичних умовах, а її джерелами називає природно-біологічні дані, умови життєдіяльності людини, її потреби, інтереси, їх розвиненість, мотиви, зацікавленість суспільства (соціальних інститутів) у розвитку та реалізації активності людини, рівень демократичності суспільства .

У цьому показники соціальної активності Т.Г. Кисельова поділяє на об'єктивні та суб'єктивні. На думку Р. .К. Селевко та О.Г. Селевко, в суб'єктно-активної діяльності людина відтворює себе як соціально значущого індивіда, що реалізує цю значимість з великим ступенем самостійності та власного вибору”[33].

Соціальна активність сприймається як спосіб вираження особистісних потреб, організації життя, самовираження, вирішення протиріч між бажаним і необхідним.

Вона набуває різної спрямованості протягом життя особистості у зв'язку з її орієнтацією на конкретні досягнення (матеріальні блага, кар'єру тощо). Активність школярів проявляється у здібності усвідомлено ставитися до того що, як і вони роблять, що як вони пізнають, у можливості здійснювати вихід межі необхідного, в ініціюючих діях, вкладених у оптимальне рішення завдання чи його постановку.

За своїм змістом, спрямованістю на певні цінності, а також за рівнем їхнього осмислення, за характером і за рівнем реалізації соціальна активність багатоманітна. Виявляється, що саме аналіз її зв'язку з соціальністю дає змогу виявити певні типи соціальної активності.

«Соціальна активність може мати егоцентричну спрямованість, замикаючи людину в просторі його власної суб'єктивності; альтероцентричну, що підпорядковує життя служінню близьким; соціоцентричну, направлену на реалізацію суспільних потреб різного рівня, яка робить життя людини невіддільним від турбот і проблем широких соціальних спільнот. Для соціально

активної особистості вони є висхідними, визначальними. Таким чином, перший критерій виявляє характер спонукальних сил, потреб, цінностей, що є основою соціальної активності «[34].

У сучасних наукових дослідженнях у галузі психології усвідомлена «саморегуляція особистості розглядається як:

- процес ініціації, підтримки та управління різними видами і формами зовнішньої та внутрішньої активності, спрямованої на досягнення поставлених суб'єктом цілей ;

- єдність цілеспрямованих дій, які проявляються у прийнятті довільних рішень, доборі, оцінці засобів реалізації задуманого, самоаналізі вчинків, визначенні позицій щодо подій, ситуацій та ціннісному ставленні індивіда до самого себе;

- інтегрований, цілісний, системно організований психічний процес детермінації, побудови, підтримки і регулювання зовнішнього й внутрішнього впливу (самовпливу), спрямованого на досягнення обраних суб'єктом цілей, виражається в стимулюванні одних та гальмуванні інших особистісних потреб, дій і вчинків;

- системна форма довільної активності особистості, усвідомлений самосуб'єктний вплив на власну поведінку та діяльність (самоуправління, самоактивність особи), який визначається як усвідомлений самостійний процес прийняття особистістю рішення щодо вибору мотивів, цілей, власних дій, незалежних від зовнішніх умов і впливу соціального оточення» [15].

«С. Малазонія має дещо інший, ніж зазначений вище, «погляд на феномен саморегуляції та трактує здатність до саморегуляції як узагальнене вміння особистості досягати високої результативності шляхом самостійного ініціювання цілеспрямованої активності у процесі оволодіння новими видами і формами діяльності. При цьому, на думку дослідниці, характер перебігу процесів саморегуляції залежить від сталих типологічних властивостей особистості, зокрема, таких, як самоактуалізація (самовираження), самоствавлення, сенсожиттєві орієнтації, рефлексивність»[17] .

Структурна складність соціальної активності зумовлює її поліфункціональність: 1) ідентифікаційна функція полягає в усвідомленні свого «Я» як представника соціальної спільноти;

2) цілеутворююча функція, за якої цілі даної спільноти перетворюються на особистісні цілі;

3) мотиваційна функція виявляється в спрямуванні людини, її соціальній активності в процесах державотворення, різних видах суспільно корисної діяльності (еколого-економічній, навчально-трудої, техніко-технологічній тощо)» [47].

«Соціальна активність характеризується не тільки усвідомленням та прийняттям інтересів суспільства і певних спільнот, а й готовністю та вмінням реалізувати ці інтереси, активною діяльністю самостійного суб'єкта. Важливими ознаками соціальної активності особистості є сильне, стає прагнення впливати на соціальні процеси та дієва участь у суспільних справах, прагнення змінити, перетворити або, навпаки, зберегти, зміцнити існуючий соціальний лад, його форми та елементи» [17].

«Соціальна активність особистості на всіх стадіях онтогенезу сприяє повнішому опануванню форм і норм людської поведінки, засвоєнню широкого спектру соціальних ролей, ліпшій самоідентифікації та самоактуалізації «[17].

“З психологічної точки зору ініціатива розглядалася в роботах К. Левіна, Т. Рібо та інших. Аналізуючи динамічні, мотиваційні, емоційні та когнітивні аспекти ініціативи та ініціативності, М.С. Говоров, А.І. Крупнов розглядали особливості їхнього прояву у межах психології активності.

Д.Б. Богоявленська, М.С. Говір та інші вивчали мотиваційні аспекти ініціативи. При цьому ініціатива визначалася ними як вихід за межі заданих умов, як прагнення шукати нові шляхи для більш успішного вирішення завдань. У цих дослідженнях простежується залежність прояву ініціативи від переконань особистості (Н.Є. Румянцев), її інтересів.

На залежність ініціативи від емоційно-чуттєвої сфери особистості вказував І.Ф. Каптерів. Вплив емоцій та почуттів на початкові дії індивіда розкривається на

роботах Б.І. Додонова, П.В. Симонова, П.М. Якобсон. У дисертаційному дослідженні Л.С. Новікової визначаються і класифікуються почуття, які люди переживають при прояві ініціативи”.[20]

У багатьох дослідженнях ініціативності як вольової якості наголошується, що без розвитку самостійності та самодіяльності неможливе виховання ініціативи. Визначаючи зміст вольової дії, С.Л. Рубінштейн зазначав, що будь-яка вольова дія буває цілеспрямованою. Воно опосередковується через свідомість особистості і є вчинком, у якому людина проявляє себе і яким він встановлює своє ставлення до інших. С.Л. Рубінштейн виділяє три групи вольових дій, в основі яких лежать співвідношення між партикулярними та загальними мотивами.

Серед найважливіших вольових якостей особистості ініціативність визначається вченим як уміння добре і легко взятися за справу за власним почином, не чекаючи стимуляції ззовні. При цьому він виділяє такі ознаки ініціативності, як велика кількість і яскравість нових ідей і планів, багатство уяви, що малює емоційно-привабливі картини перспектив, які ініціатива може відкрити.

«Вченими у галузі психології ініціативність розглядається також в контексті самоствердження як прагнення особистості до саморозкриття, самоцінності, самореалізації особистісних потенціалів та досягнення певного статусу у взаємодіях з оточуючими. Зокрема, ініціативність у прийнятті рішень визначається як один із позитивних способів самоствердження особи» [43].

В. Зарицька , Н. Каньоса , М. Садова та інші обстоюють позицію, що без ініціації особистістю власної активності (самоактивності) гальмуються процеси самореалізації людини. Зокрема, наголошується, що завдяки самореалізації відбувається максимальне розкриття в людині її активних діяльних сил та індивідуально своєрідного творчого потенціалу (М. Садова,Н. Каньоса).

Перше, і друге положення взаємопов’язане з ініціативністю особистості. «У такому контексті сутність поняття “самореалізація” особистості визначається як: - процес і результат застосування особистістю у повсякденному житті і праці набутих компетенцій, вдосконалення і розвиток їх завдяки творчій діяльності особи ;

- процес розкриття, випробування, розгортання, здійснення можливостей індивіда в ході оволодіння і виконання ним різних видів діяльності»[33].

При цьому вченими зазначається, що самореалізація особистості визначає ресурсні можливості її розвитку, зокрема, здатності до оволодіння і продуктивного здійснення різних видів діяльності, та реально означає для суб'єкта досягнення успіху, певного результату, статусу.

Психологічна природа ініціативності висвітлюється вченими у взаємозв'язку із проблемою волі й розвитку вольових якостей та розглядається в контексті: - активізації внутрішніх потенцій особистості як суб'єкта діяльності, зокрема, зовнішнього та внутрішнього механізмів саморозвитку особи; - саморегуляції поведінки і діяльності суб'єкта; - самоствердження та самореалізації особистості.

Соціальна активність особистості розглядається як одна з найважливіших умов соціалізації особистості у процесі виховання, навчання і самовиховання, під час якого людина усвідомлює себе в суспільстві як особистість. Результатом цього є засвоєння соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються якості особистості.

Визначення “поняття ініціативність, запропоновані у психолого-педагогічній літературі:

Під ініціативністю розуміється комплексна освіта, що включає:

а) активне творче ставлення особистості до світу, засноване на внутрішньому, добровільному спонуканні до винаходу нових способів дій та видів діяльності;

б) здатність до цих самостійних починань та творчого мислення. Конкретні ініціативи суб'єкта є формою прояву ініціативності у різних галузях та ситуаціях”[46].

В. Помилуйко, спираючись на інтегрований підхід, тлумачить сутність поняття «ініціативність» як інтегративне особистісне утворення, яке характеризується надситуативною активністю та спрямованістю на досягнення певних цілей, котрі вимагають певних вольових зусиль для їх реалізації [46].

Характеризуючи портрет сучасної, адаптованої до сучасних умов особистості, В. Помилуйко наділяє її такими якостями, як цілеспрямованість, воля, рішучість, наполегливість, творчість, гнучкість, технологічність, здатність самостійно приймати рішення та брати за них відповідальність тощо. Така особистість також використовує свої можливості у повну силу, актуалізує власний потенціал, тобто є ініціативною [44].

«Водночас науковцями доведено, що ініціативність може бути стійкою властивістю особистості, а може проявлятися ситуативно; може мати як позитивну, так і деструктивну роль у становленні особистості. На думку А. Хуторського, саме ініціативність поряд із винахідливістю, кмітливістю, здатністю до вигадки відноситься до групи креативних якостей особистості учнів, які забезпечують умови щодо створення ними творчого продукту в процесі освіти» [41].

“Є. Ільїн розглядає ініціативність як окремий випадок самостійності, це перш за все характеристика особистості людини, його поведінки і діяльності, що забезпечує здатність діяти за внутрішнім бажанням» [23]. Доречно наголосити, що специфікою прояву ініціативності є її добровільний характер діяльності (на благо суспільства, класу, в особистих інтересах), творче ставлення до праці і сформовані способи поведінки (звичаїв, вдач, традицій).

1.2. Особливості прояву ініціативності у дітей старшого шкільного віку

Одним із найважливіших напрямів роботи з молоддю у суспільстві є розвиток ініціативності. Ініціативність забезпечує реалізацію потенціалу особистості старшокласника, служить внутрішньою умовою організації життєдіяльності а, регулятором найважливіших моральних цінностей. Ініціативність супроводжує успішність старшокласника, результативності в будь-якій діяльності.

Завдяки “ініціативності у старшокласника більш плідно протікають процеси саморозвитку та самовдосконалення, визначається його професійна спрямованість. Ініціативність має специфічну психологічну структуру, залежить від умов засвоєння особистістю досвіду ініціативної поведінки. Створення умов формування досвіду ініціативної поведінки є найбільш сприятливим у середніх

навчальних закладах.

Підлітковий вік – важливий період у житті кожної людини, коли в психологічному плані відбувається зміна відповідної парадигми мрій та ідеалів, а попередня їх система поступово змінюється, трансформується від дитяче-фантазійної до реалістичної системи уявлень. При цьому підліток долає цей період з відповідними до віку супутніми психологічними кризовими явищами “[34].

“Ці події стосуються розвитку та подолання психологічних конфліктів, криз у відносинах з іншими ровесниками, із собою та членами власної сім’ї. Спостерігається підвищена оцінка підлітком значення молодіжних субкультур та їх цінностей. Одночасно розвивається невдоволення підлітком собою та власною зовнішністю, своїм світоглядом, рівнем існуючих досягнень, місцем проживання тощо “[5].

“Одночасно із зазначеними психологічними явищами при перебудові «Я»-концепції у підлітка наростає почуття самотності, безцільності власного життя або прагнення як найшвидшого досягнення статусу серед однолітків й, особливо, авторитетних осіб – лідерів думок. Мова йде про отримання підлітком статусу дорослої особи без відповідних до цього підстав” [5]

Підлітковий вік важливий також для формування завищеної самооцінки й навіть переоцінки власних можливостей, розвитку самосвідомості, здатності підлітка аналізувати власні дії, розумову діяльність, переживання, усвідомлення власних потреб, цінностей для особистості та суспільства. Це важливо для подальшого дорослого життя індивіда в майбутньому.

Старші школярі часто відчувають і переживають почуття задоволення під час виграшу в суперечці (стенічні ознаки); відчувають занепокоєння стосовно того, що сталося протягом дня, відчувають і переживають почуття настороженості за необхідності вибору, відчувають тривогу, що можуть не впоратися з дорученою справою (астенічні ознаки).

Упевненість старших школярів характеризується високою вираженістю суспільно значимих цілей, спрямованих на здобуття надійних і вірних друзів, отримання знань та іншого досвіду; вони прагнуть бути шанованими людьми, а також намагаються досягти успіхів у навчальній діяльності. Що стосується особистісних цілей школярів, то вони спрямовані на підтримку свого здоров'я, на досягнення матеріального благополуччя, на набуття самостійності та незалежності, на задоволення своїх бажань та планів; намагаються бути потрібними людьми для оточуючих.

“Упевнена поведінка школярів спонукається, перш за все, прагненням більше зробити і дізнатися, бажанням утвердитися у групі та наміром краще освоїти будь-яку справу (соціоцентричність), а також прагненням створити затишок та особистий добробут, бажанням проявити себе та свої здібності, наміром самовизначитися та реалізувати себе, прагненням поліпшити свої побутові умови (егоцентричність). Старші школярі під упевненістю розуміють властивість, що залежить від темпераменту людини; рису особистості, отриману від батьків; вроджену властивість особистості (обізнаність)”[32].

“Старший шкільний вік характеризується своєю своєрідною, специфічною, єдиною та неповторною соціальною ситуацією розвитку. У цьому віці відбувається бурхливий розвиток трьох сфер особистості: емоційної, раціональної та вольової.

До психологічних особливостей ранньої юності (старшокласники) відносять такі: відокремлення особистості;

– пізнання багатств, накопичених світовою культурою;

– осмислення себе;

– різноманітність творчих потенцій, оскільки саме на самоті юнаки можуть програвати ті численні ролі, які недоступні їм у реальному житті, уявляти себе в образах, які їм найбільше імпонують;

- оволодіння найбільш складними способами інтелектуальної активності, реалізуються отримані знання, навички та вміння, спостерігається творчий підхід до їх удосконалення;
- значущими є вчення та вибір професії, життєвого шляху, самовизначення;
- нова соціальна позиція змінює значимість вчення, його завдання, цілі, зміст, розширюється діапазон соціальних ролей з їхніми правами та обов'язками, соціальний розвиток набуває багатовимірності”[41].

Головна у старшокласників зосереджено розвитку мотиваційної сфери особистості: визначенні свого місця у житті, формуванні світогляду та її впливу пізнавальну діяльність. Вирішальне значення надається динаміці «внутрішньої позиції», якою переломлюються у кожен момент впливу, які від довкілля. Мотивація та свідомість особистості визначають особливості її розвитку на всіх етапах онтогенезу, де неминуче виникають єдність та боротьба протилежностей у самосвідомості особистості та її емоційно-афективних та раціональних проявів, простежується переважання мотивів вчення, пов'язаних з професійним та життєвим самовизначенням.

Колектив однолітків служить для старшокласників чудовою можливістю для самопрезентації, демонстрації своїх позитивних якостей, корекції власного образу «Я», ставлення до себе і самооцінки, збагачення індивідуального досвіду, формування особистісної ідентичності. Посилюється потреба в індивідуальній інтимній дружбі, спостерігається зростання соціальної активності, виникає потреба у цілісній системі світоглядів.

Виявляється прагнення самореалізації, обумовлене бажанням і можливістю «досягти», «змінити», «стати», «зробити себе». Накопичений потенціал стає основою подальшого розвитку, відкриття у собі нових якостей. Старшокласник, завдяки зростанню самосвідомості, вольової сфери, міркуванню про сенс життя, актуалізації самовизначення виявляє власну турботу про гармонію з навколишнім

світом і про себе, стає суб'єктом розвитку особистісних потенціалів.

Провідною діяльністю даного періоду розвитку є навчально-професійна, завдяки якій у старшокласників формуються певні пізнавальні та професійні інтереси, елементи дослідницьких умінь, здатність будувати життєві плани та виробляти моральні ідеали, самопізнання.

“На підставі самосвідомості у старшокласників розвивається потреба у самовихованні, яка спрямована на формування особистості в цілому відповідно до ціннісних ідеалів; проявляється прагнення оригінальності у зробленої ними роботі, де відбивається їх обізнаність, «ерудованість».

У більшості старшокласників встановлюється своєрідний зв'язок між професійними та навчальними інтересами (участь у наукових гуртках, олімпіадах), що надає оптимальні можливості для розвитку їх нахилів та здібностей. Старшокласники активно займаються громадською роботою, деякі з них навіть підробляють підтримки свого матеріального добробуту.

Спостерігається спрямованість у майбутнє, тобто формування життєвих планів, пов'язана з уявленнями про нерозкриті можливості, про здатність долати життєві перешкоди, що зустрічаються; також є бажання виділитися серед однолітків, що набуває найрізноманітніших форм”[33].

“Головні завдання прояву ініціативності у старшокласників:

- включення учнів у різні сфери діяльності та реалізація їх здібностей та інтересів;
- розвиток у школярів навичок самостійності для підготовки їх до майбутнього практичного життя;
- виховання та розвиток соціальної активності школярів, самостійності у прийнятті рішень з проблем шкільного життя”[33].

Тим часом у прояві ініціативності у старших школярів мають місце протиріччя: зовнішнє (з середовищем) і внутрішнє, між новонабутими знаннями і

вже наявними, між претензіями та можливостями, між почуттями та розумом, між задатками та рисами, що формуються в конкретних життєвих умовах.

1.3. Розвиток ініціативності особистості старшокласника

Розвиток ініціативності особистості є важливою умовою, необхідною для досягнення позитивних результатів навчання і виховання, бо учні звикли виконувати чітко поставлені завдання і не проявляти ніякої ініціативності зі свого боку. Сприятливі умови для прояву ініціативності створюють ситуації, які потребують оригінальності, прояву творчого підходу.

Розвиток ініціативності у дітей старшого шкільного віку є одним із пріоритетних завдань сучасної дошкільної освіти. Ініціативність як особистісна якість проявляється у здатності дитини до самостійної діяльності, активного пізнання, творчого вирішення завдань і прийняття відповідальності за свої дії. Ефективне формування цієї риси можливе за умови створення відповідного педагогічного середовища, що стимулює дітей до активної участі у різних видах діяльності.

У сучасній педагогіці «підкреслюється важливість науково обґрунтованого підходу до організації освітнього процесу, який сприяє розвитку ініціативності. Це передбачає визначення, впровадження та забезпечення педагогічних умов, які підтримують і стимулюють ініціативну поведінку дітей. До таких умов належать формування розвивального середовища, застосування інноваційних методів навчання, побудова довірливих взаємин між педагогами й дітьми, а також забезпечення індивідуального підходу до кожної дитини.

Розвиток ініціативності у дітей старшого шкільного віку є складним, але важливим педагогічним завданням, яке потребує системного підходу та творчої організації роботи. Вихователям і педагогам слід дотримуватися низки принципів, використовувати ефективні методи та прийоми, що сприяють формуванню в дітей здатності до самостійності, творчого мислення і активної участі у діяльності»[11].

С. Булавенко впевнен, «основними шляхами формування соціально активної та професійно зорієнтованої особистості є: – створення педагогічних умов для формування соціально активної та професійно зорієнтованої особистості; – створення освітньо-інформаційного простору для формування соціально активної та професійно зорієнтованої особистості; – створення програм та НМК спрямованих на формування соціально активної та професійно зорієнтованої особистості; – створення нової системи учнівського самоврядування спрямованого на формування соціально активної та професійно зорієнтованої особистості»[23].

“Формування особистості і її становлення відбувається у процесі навчання тільки тоді, коли буде дотримано певних умов, а саме:

- розробка змісту, форм, методів і технології формування соціально активної та професійно зорієнтованої особистості та їх впровадження у навчально-виховний процес;
- дотримання дидактичних принципів особистісно орієнтованого, діяльнісного, акмеологічного та компетентнісного підходів, спрямованих на активізацію навчально-пізнавальної та науково-дослідницької діяльності учнів та формування у них на цьому підґрунті соціальної активності;
- забезпечення системної профорієнтаційної поінформованості учнів шляхом доповнення до навчальних програм базових дисциплін тем профорієнтаційного змісту;
- впровадження у навчально-виховну діяльність ЗОШ інноваційних технологій формування соціально активної та професійно зорієнтованої особистості;
- створення розширеної сітки економічної та соціальної підготовки учнів завдяки викладанню прикладних економічних дисциплін починаючи з початкової школи, урізноманітненню спецкурсів та факультативів з економіки в основній і старшій школі, налагодженню роботи в гімназії економічних клубів та гуртків;
- реалізація профорієнтаційної роботи під час викладання усіх дисциплін та під час проведення позакласних заходів; – створення функціонального інформаційно-профорієнтаційного класу та консультпункту;

- оновлення системи самоврядування в ЗОШ; – встановлення ефективної взаємодії школи і сім'ї у формуванні соціально активної та професійно зорієнтованої особистості;
- підвищення педагогічної культури батьків «[49].

Соціальна активність досить різноманітна за своїм змістом, спрямованістю, рівнем усвідомлення. С. Булавенко «виділяє три основних критерії соціальної активності.

1. На які інтереси, потреби та цінності спрямована активність. Цей критерій дозволяє виявити широту цінностей особистості, рівень її інтересів. Саме за цим критерієм, перш за все, активність можна поділити на позитивну і негативну. Позитивно активна особистість живе заради інтересів колективу, а не тільки для себе.

2. На якому рівні сприймаються особистістю інтереси, цінності та потреби. Сприйняття це відбувається на трьох рівнях: емоційному, рівні знань та рівні вольових спрямувань.

3. Характер реалізації цінностей, інтересів, потреб. Тут розкриваються особливості їх реалізації. Показниками рівня реалізації виступають характер, масштаби, результати та форми діяльності. Тут важливо, як реалізуються певні інтереси, потреби: формально чи творчо, якщо творчо, то який рівень цієї творчості, суперечливо чи логічно послідовно, однопланово чи багатопланово тощо» [28].

За О.В. Безпалько, «розвиток соціальної активності особистості відбувається в результаті засвоєння суспільних цінностей у процесі спілкування зі значимими іншими, імітації, освоєння соціальних ролей, гуманного ставлення до навколишнього світу. Ця діяльність спрямовується на забезпечення внутрішніх умов (установок, потреб, здібностей) для розвитку «самості» і створення сприятливих зовнішніх умов (середовища життєдіяльності, міжособистісних відносин, психологічного клімату тощо)» [7].

Ступінь соціальної активності підлітків обумовлений певною мірою: мобільністю суб'єкта; розмаїттям сфер та способів його діяльності; усвідомленням

суспільної значущості певної діяльності; використанням досвіду інших; креативним підходом до вирішення поставлених завдань [7].

Узагальнені критерії сформованості соціальної активності підлітків визначає О.В. Безпалько: – зміст і норми діяльності; – спрямованість соціальної орієнтації підлітків; – мотиви, кількісні та якісні показники суспільно-громадської діяльності підлітків; – міру її інтенсивності; – почуття відповідальності.

Для виховання соціальної активності необхідно щоб у кожного підлітка була присутня суб'єктна – внутрішня активність. Завдяки суб'єктної активності виявляються всі найважливіші соціальні якості особистості: індивідуальність, заповзятливість, ініціативність, конкурентоспроможність, що сприяє вихованню внутрішньої соціальної активності особистості.

Аналіз наукової літератури дозволив визначити соціальну активність підлітка і як прагнення і вміння діяти на користь інших, громади, суспільства. Це інтегрована особистісна якість, що характеризує міру інтенсивності, напруженості, темпу здійснення суспільно значимої діяльності. Соціальна активність підлітка відображає його потребу у саморозвитку, самозміні, спрямована на самовизначення його у світі і прийняття світу в собі. Соціальна активність підлітка є складовою його соціального становлення, утвердження себе як члена певної спільноти, суспільства.

«Найважливішими компонентами соціальної активності підлітка ми вважаємо суспільно-громадську, комунікативну, екологічну, трудову, художньо-творчу та інші види діяльності. У процесі формування й розвитку соціальної активності підлітка можна виокремити такі напрями: – залучення дітей до суспільно корисних справ; – формування активної життєвої позиції особистості; – виховання гуманної особистості, свідомого громадянина України; – збереження та примноження природного довкілля, історико-культурної спадщини; – захист прав та свобод дітей, створення умов для їх самореалізації» [17].

Чугунова Т., О. Безпалько «вказують про етапність формування соціальної активності підлітків.

Перший – етап соціальної проби, характеризується придбанням учнями соціальних знань, розуміння соціальної реальності у повсякденному житті.

Другий етап – участь дитини в соціально значущих справах, організованих дорослими.

Третій етап – ініціювання різних корисних справ, самостійна організація їх виконання, залучення ровесників до реалізації ініціатив»[7].

О. Безпалько впевнен, «на перших етапах певна роль належить дорослому. Його педагогічний вплив на соціальну активність підлітків можливий при відповідних очікуваннях дітей позиції дорослого як рівноправного члена колективу і здійснюється такими шляхами: – ініціація привабливих цілей і змісту діяльності; – наповнення життя соціально-значущим змістом; – підтримка колективної самодіяльності; – надихання прикладом особистої соціальної активності.

Одним із завдань реформування освіти в Україні згідно з державною національною програмою «Освіта» є формування освіченої, творчої особистості, становлення її фізичного і морального здоров'я. Це завдання передбачає психолого-педагогічне обґрунтування змісту і методів навчально-виховного процесу, спрямованого саме на розвиток особистості учня.

На думку І.Д. Бех, «у просторі переживань і відбувається саморозвиток і самовизначення людини як особистості. На думку вченого, особистісно-орієнтований виховний процес - це суспільно значуща, повноцінна співпраця педагога та учня, яка відповідає їхнім основним соціогенним потребам» [3]

Метою особистісно-орієнтованого виховання є процес психолого-педагогічної допомоги дитині в ставленні її суб'єктивності, культурної ідентифікації, який поєднує освіту та виховання в єдиний процес підтримки, допомоги, розвитку дитини та підготовки її до життєтворчості.

Велике значення для формування ініціативності має учнівське самоврядування у загальноосвітніх навчальних закладах, яке дає змогу майбутнім школярам випробовувати надбані знання, уміння та навички.

«Розроблено структуру учнівського самоврядування у ЗНЗ, яку складають постійно діючі ради, центри, клуби, студії, тощо, спрямовані на всебічний розвиток

учнів, залучення більшої частини школярів до різноманітної важливої суспільної діяльності, що ефективно сприяє процесу формуванню управлінських умінь. Учнівське самоврядування і лідерство це взаємно спільні слова, і не можуть існувати автономно один від одного.

Незважаючи на те, що учнівське самоврядування в українському варіанті має досить недовгу історію, за час його становлення вже встигли окреслитися певні спільні тенденції і, що найсуттєвіше, спільні проблеми, які потребують детальнішого вивчення і аналізу, а основне – напрацювання механізмів вирішення цих проблем на різних рівнях, починаючи від загальнодержавного і закінчуючи загальноосвітніми навчальними закладами «[34].

«Учнівське самоврядування – це форма управління, за якої учні на рівні класу, паралелі, загальноосвітніх навчальних закладів мають право самостійно вирішувати питання внутрішнього управління. Головна мета діяльності органів учнівського самоврядування полягає передусім у створенні умов самореалізації молодих людей в інтересах особистості, суспільства і держави, у захисті прав учнів. Учнівське самоврядування є важливим фактором розвитку і модернізації суспільства, виявлення потенційних лідерів, вироблення у них навичок управлінської та організаторської роботи з колективом, формування майбутньої еліти нації» [34].

Система роботи учнівського самоврядування дає н можливість розвивати в дітях організаторські, комунікативні та лідерські якості реалізувати свій творчий потенціал, вчити толерантності, відчувати причетність до громадських справ, розширювати інформаційне поле, само- реалізуватися та самовдосконалюватися як особистості, формувати відповідальність та знайти своє місце у громадському житті.

Головний зміст самоврядування полягає в тому, щоб учасники шкільного життя мали можливість бути активними діячами шкільної політики, брати участь у прийнятті рішень за допомогою власної ініціативи в управлінні внутрішньо шкільними процесами.

«Аналіз і узагальнення матеріалів з учнівського самоврядування дозволяє виокремити такі основні завдання в цій сфері :

- формування в учнів відповідального і творчого ставлення до навчання, суспільної діяльності й продуктивної суспільнокорисної праці;
- сприяння оволодінню кожним учнем навичками продуктивної самостійної роботи й наукової організації праці, усебічному розвитку особистості шляхом залучення її до різноманітних видів діяльності;
- забезпечення принципності, об'єктивності й компетентності при реалізації прав учнів;
- формування у членів колективу на основі самостійності щодо вирішення питань молодіжного життя, активної життєвої позиції, навичок управління колективом, державними і суспільними справами;
- виховання в учнів відчуття господаря у своєму навчальному закладі, пошани до закону, норм моральності і правил співіснування та співмешкання;
- створення обстановки нетерпимості до правопорушників, пияцтва й інших антигромадських проявів та девіантної поведінки;
- надання допомоги адміністрації, педагогічному колективу в організації і вдосконаленні навчально-виховного процесу (через своєчасний усебічний аналіз якості знань учнів, причин низької успішності з подальшим вживанням конкретних заходів за наслідками аналізу і усунення цих причин і так далі);
- пошук і організація ефективних форм самостійної роботи учнів;
- організація системи контролю за навчальною і трудовою дисципліною учнів, дотримання правил проживання в гуртожитку;
- своєчасність застосування суспільної та дисциплінарної дії щодо порушників; -
- активізація діяльності громадських організацій у загальноосвітніх навчальних закладах, надання допомоги в реалізації їхніх статутних цілей і завдань;
- організація вільного часу учнів, сприяння усебічному розвитку особистості кожного члена учнівського колективу та допомога в самореалізації талановитої молоді;

- організація системи вивчення й обліку громадської думки учнів з найважливіших питань життя ЗНЗ і створення умов, які уможливають участь кожного зацікавленого учня в обговоренні проблем, ухваленні і виконанні рішень; - збереження бібліотечного й аудиторного фонду, лабораторного обладнання та приладів, спортивних споруд та ін.;
- встановлення й підтримка контактів із молодіжними організаціями інших ЗНЗ України та інших країн»[29].

У своїй діяльності органи учнівського самоврядування мають керуватися статутом навчального закладу, всебічною підтримкою і допомогою педагога-організатора чи заступника директора з виховної роботи у вирішенні питань з організації своєї діяльності.

Виділяють такі “основні функції учнівського самоврядування :

- організаторська – учень самостійно може керувати своєю суспільною корисною діяльністю;
- виховна – учень стає носієм моральних переконань;
- стимулювальна – сприяє формуванню в учня морально-ціннісних стимулів усіх суспільно корисних справ, а також регулює відносини між членами колективу”[29].

“У сучасній школі це реалізується шляхом самостійного формування органів самоврядування, яке представлено одним із трьох форм:

1. Представницька форма. У даному випадку до учнівського комітету входять старости всіх класів. Така структура дає змогу оперативно доводити до відома учнів потрібну інформацію, організувати будь-який шкільний захід, підбити підсумки певної роботи.

2. Комунарська форма. Передбачає створення тимчасового штабу для вирішення конкретного питання. Члени ради організують роботу (свята, спартакіади, олімпіади, масові подорожі тощо). Після їх завершення штаб самоліквідується.

3. Комісійна форма. Згідно з нею на загальних зборах чи конференції формується учнівський комітет у складі 9-15 осіб. Вони обирають за свого складу

голову, заступника, секретаря комітету, решта очолюють комісії, до яких добирають активістів класів. Такий склад комітету є сталим, але часто він буває заформалізованим або взагалі бездіяльним”[29].

Але структура шкільного учнівського самоврядування не є стандартною для усіх. М. Фіцула зазначає, що “в багатьох школах постійним органом шкільного управлінського колективу є учнівський комітет. Під його керівництвом діють наступні комісії, до яких входять представники різних класів :

1) навчальна (облік відвідування; керівництво роботою навчальних кабінетів, гуртків, наукових товариств; організація огляду знань, підготовка та проведення олімпіад, конкурсів, предметних вечорів тощо);

2) трудова (обладнання майстерень та кабінетів, організація таборів праці та відпочинку, створення кабінетів профорієнтації, організація трудових справ та ін.);

3) господарська (організація самообслуговування, упорядкування території);

4) дисципліни та порядку (організація та контроль за чергуванням, слідкування за дотриманням учнями правил поведінки та техніки безпеки);

5) санітарна (піклування про зовнішній вигляд учнів та дотримання санітарно-гігієнічних вимог)”[27].

Для активізації та залучення учнів до усвідомленої та систематичної участі у прийнятті важливих рішень, щодо питань життя в школі вирішили обрати модель учнівського самоврядування - учнівський парламент.

«Учнівський парламент - це добровільне об'єднання старшокласників, що уособлює демократичну та самодіяльну атмосферу, захищає й забезпечує права всіх учасників колективу, сприяє формуванню в них організаторських якостей, допомагає педагогічному колективу в проведенні різноманітних заходів, виступає їх ініціатором.

Парламент організовую свою роботу в наступних комісіях:

- комісія освіти;
- комісія дозвілля;

- комісія здоров'я, спорту та екології;
- комісія турботи та милосердя;
- «Прес-центр або комісія інформаційна»»[27].

І.В. Баранов стверджує, що самоуправління – це не всюдозволеність, а участь школярів в управлінні власними справами: не справами адміністрації педагогів чи батьків, а власними, які належать до компетенції учнів. [27]

Лідери учнівського парламенту працюють у «Центрі виховної роботи», де проводяться засідання учнівської ради. За участю прем'єр-міністра парламенту та інформаційного центру, оформляється екран рейд-перевірок, матеріали якого лягають в основу підсумкових наказів з виховної роботи.

Прес-центр самоврядування випускає шкільну газету «Ровесник», в якій інформує про новини нашого закладу. Учнівський парламент здійснює свою діяльність у співпраці з адміністрацією та колективом вчителів, а також з батьківським комітетом та громадськістю.

Засідання учнівського парламенту відбуваються двічі на семестр, на яких розробляються документи парламенту, плани роботи, визначаються кращі проекти, ідеї, рекомендації тощо.

Вибори президента проводяться кожного навчального року. Кандидати готують свою програму, яку заслуховують виборці (учні школи). В окремо відведений день виготовляються бюлетні, на яких зазначенні кандидати і списки виборчих класів, потім проходить таємне голосування. За підрахунком голосів обирають лідера учнівського самоврядування. Новообраний складає присягу на вступному засіданні учнівського парламенту, яке проходить відкрито раз на місяць та по мірі необхідності.

Основним обов'язком президента є очолювання комісій, які здійснюють рейди по школі, та журі, які оцінюють учнівські конкурси. Також президент контролює організацію і проведення загальношкільних акцій. Наприклад, тижні здоров'я, спорту та права, місячники всеобучу і т.д.

“Розрізняють три рівні учнівського самоврядування :

Перший рівень – класне самоврядування. Його роботу організовує рада самоврядування класу, до складу якої входять класний керівник, староста класу, члени шкільного парламенту. Рада визначає, контролює, виконує та відповідає за діяльність за напрямками освіти, довкілля, творчість, здоров'я, спорт, краса; систематичне оформлення класного кутку, де можна отримати всю інформацію про клас (назва, девіз, склад ради самоврядування, план роботи на місяць, графік чергування, нагороди класу, оголошення, інформування про головну творчу справу класу).

Кожний учень працює не тільки у своєму центрі, а й має постійне або тимчасове доручення, бере участь у роботі творчих груп. Таким чином до класного самоврядування можна залучити всіх учнів класу.

Другий рівень – старостат. Його засідання відбуваються щомісяця або щотижня, з метою підбити підсумки роботи класів. Для цього старости готують рапорти. Я у яких міститься повна інформація щодо роботи класу.

Третій рівень – шкільний парламент на чолі з президентом або головою учнівського самоврядування. У складі парламенту – президент, віце-президент, секретар і члени шкільного парламенту (по 2 учні від кожного класу). Вибори президента парламенту відбуваються шляхом таємного голосування. Для цього створюється комісія, яка опрацьовує заповнені бюлетені: хто отримав найбільшу кількість голосів - стає президентом, меншу кількість – віце-президентом. Із початку вересня триває передвиборча кампанія, кандидати (учні 8-11 класів, лідери, старанні у навчанні, активні у позакласній і позаурочній роботі, з високими моральними якостями на загальношкільних лінійках виступають зі своєю виборчою програмою”[27].

‘Досить часто у процесі діяльності органів учнівського самоврядування мають місце гендерної ролі і стереотипи. Так, наприклад, у школі прийнято вважати, що дівчата слухняні, емоційні, орієнтуються на допомогу або кооперацію з кимось, що відразу викликає думку про нездатність бути лідером або керувати. В той час як хлопцям обов’язково, як правило, приписуються такі характеристики: змагальність, мобільність, завзятість та найголовніше – прагнення до лідерства. А

це, звісно, впливає на формування самооцінки й самореалізації особистості підростаючого покоління за статевою ознакою, що у свою чергу, нівелює прояв індивідуальності у моральному розвитку особисті та її самовизаченні.

Прояв гендерних стереотипів щодо лідерських якостей дівчат і хлопців у процесі реалізації функцій покладених на органи учнівського самоврядування, проектує у подальшому всезростаючу роль гендерної стратифікації під час обрання на високу посаду особистості лише за її приналежністю до певної статі.

Дослідження проблеми гендерного підходу в освіті , зокрема в організації ефективного учнівського самоврядування є запорукою забезпечення підвищення загальної гендерної рівності в державі”[27].

У суспільстві виховання лідера є на сьогоднішній день першочерговим завданням. Це є правовою підставою до створення обласної ради лідерів учнівського самоврядування, метою якого є створення єдиної системи самоврядування в місті, а також однієї із завдань якого є формування лідерських якостей й активної життєвої позиції старшокласників [27].

У підлітка з високими лідерськими здібностями процес розвитку особистості відбувається інтенсивніше, а особистісно-індивідуальні особливості виражені яскравіше і проявляються раніше. Ці особливості одержали назву «психосоціальної чуйності» (загострене почуття справедливості, яке випереджає моральний розвиток, висока емоційна чутливість, почуття особистої відповідальності).

Значна частина підлітків низько оцінює ефективність заходів, що проводяться з метою їх виховання різними державними і громадськими організаціями (підірваний кредит довіри до дорослих). Виходом із даної ситуації може стати залучення до практичної роботи підлітків-лідерів.

Добре розуміючи важливість поставлених завдань, підлітки-лідери швидко встановлюють контакти з однолітками, проводять заохочення до діяльності більш жваво й ефективною. Підтримка з боку підлітків-лідерів є надзвичайно важливою, адже норми поведінки, цінності лідерів, виступають потужними мотиваційними важелями, зумовлюючими відповідальне рішення однолітків. Проте вся їх робота в

межах просвітницької освіти повинна обов'язково спрямовуватися досвідченим педагогам-тренерам [18]

Виділено «основні теоретичні напрями визначення значущих факторів ефективного лідерства:

1) суб'єктивно-психологічний, згідно з яким лідер є особистістю з відповідними соціально-психологічними якостями, тобто лідер трактується як біопсихологічне явище, без урахування соціально-економічної зумовленості;

2) функціонально-ситуаційний, який стверджує, що лідерство виникає як відповідь на потребу ситуації. За такого підходу зменшується роль активності особистості й до уваги не беруться особистісні риси, втім, поява лідера пояснюється як результат місця, часу та обставин;

3) інтегрований напрям, згідно з яким лідерство є процес організації міжособистісних відносин у групі. Найбільш виразними типами лідерів є: - традиційний лідер (його статус визначений з народження); - ситуаційний лідер (його статус визначається тим, що особа з певними якостями перебуває у потрібний час у потрібному місці); - призначений лідер (його вплив зумовлюється посадою – це суто бюрократичний тип лідерства); - функціональний лідер (його лідерство продиктоване тим, що особа робить, а не посадою, яку вона обіймає) «[29].

На характер лідерської ролі впливає взаємозв'язок трьох змінних: якості лідера, якості послідовників і характер ситуації, в якій виявляється лідерство.

Лідерські якості – це якості особистості, які забезпечують ефективне лідерство, а саме: індивідуально-особистісні і соціальнопсихологічні особливості особистості, що впливають на групу і призводять до досягнення мети. Саме життя виробляє у більшості сучасних юнаків та дівчат таку психологію, яка багато в чому відрізняється від психології юнаків, що жили декілька десятиків років тому.

Загалом, види діяльності в освітньому просторі, спрямованої на розвиток лідерських якостей.» Завдання цієї діяльності:

- ознайомити підлітків з теоретичними основами та принципами розвитку лідерства;

- розвивати у підлітків навички самоаналізу, тобто аналізу організаторських здібностей та своїх нереалізованих можливостей;
- спрямовувати підлітків на роботу над собою, на здійснення своїх намірів щодо розвитку своєї особистості;
- підвищити рівень соціальної компетентності підлітків-лідерів з окремих проблем;
- ознайомити підлітків-лідерів із методикою та механізмом вивчення молодіжних проблем;
- формувати в підлітків здатність приймати відповідальні рішення; - мотивувати підлітків на подальше використання отриманих знань і вмінь в житті дитячої громадської організації»[27].

Висновки до розділу 1.

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури, дано визначення поняттям "ініціативності" та "ініціативи". Ініціативність - стала особистісна якість, яка характеризується вільною надситуативною активністю, що спрямована на досягнення конкретних цілей та передбачає вияв рішучості та волі у реалізації запланованого. Ініціатива - окремий прояв ініціативності; здатність до активної діяльності, яка випереджає зовнішні вимоги.

Проаналізувавши теоретичні підходи з проблеми дослідження, можливо зробити висновок, що серед дослідників немає єдиної точки зору щодо визначення понять "ініціатива" та "ініціативність".

Аналіз психологічних досліджень дає можливість виділити основні структурно-функціональні ознаки ініціативності: новаторство у справах особистісне починання; найвища форма активності; відповідальність за свої ідеї та вчинки; здатність і воля до реалізації запропонованого.

Проблема ініціативності в освітньому просторі набуває популярності. У наукових розвідках розглядаються різноманітні прояви ініціативи суб'єктами освітнього процесу:

- здобувачами освіти, в контексті прояву ініціативи щодо набуття необхідних професійних компетенцій ;

□ педагогами чи адміністраторами, в контексті демонстрації власного прикладу ініціативності в ході навчально-виховного процесу;

-системними кластерами освітнього простору, в контексті інституційно концептуального тлумачення ініціативності як перспективної якості загальнолюдського капіталу .

Ініціативність також досліджувалася в орієнтації виключно на закрити освітню систему. Важливим елементом супроводу та підтримки ініціатив у сучасній системі освіти є інформаційно-технологічний вимір. Ініціативність безпосередньо впливає на формування елементів освітніх стратегій та освітніх програм. Актуалізуються принципи саморегульованого навчання, симбіозу аналітичного та критичного мислення в ході навчального процесу.

Мотиваційно-вольовий компонент соціальної ініціативності включає в себе такі властивості як цілепокладання, самоствердження, благополуччя та мотивації досягнення успіху. Мотиваційно-вольовий компонент соціальної ініціативності – це складова соціальної ініціативності, яка виражається в бажанні конструктивного самоствердження, наявності та реалізації цілей, мотивів для досягнення успіху та благополуччя.

Ініціативність як якість особистості розвивається не в жорсткій залежності від вікових особливостей, а в міру того, як особистість опановує соціальні способи реалізації ініціатив, залежно від того, як приймаються його ініціативи соціально-психологічним оточенням, тобто прийняттям і схваленням оточуючих чи придушенням та блокуванням ініціативи групою окремих активних своїх членів. Невміння реалізувати ініціативи (виявляти ініціативність), відсутність розвинених соціально-психологічних особливостей, організаторських умінь, нерозвинені форми колективного життя гальмують прояв ініціатив та їх зародження.

Виховання ініціативності старших школярів можливе лише шляхом залучення вихованців до самостійного вирішення доступних їм завдань. Не всяке самостійне

виконання тієї чи іншої роботи сприяє виробленню ініціативності, а лише те, що вимагає дійсної та повної самостійності, тобто попереднього продумування завдання, складання плану дій, свідомого та самостійного підбору коштів, і, нарешті, перевірки всього цього практичному досвіді. Для прояву ініціативності необхідні доручення загального характеру, які б вимагали від учнів планування своїх дій на період.

Головні завдання прояву ініціативності у старшокласників: включення учнів у різні сфери діяльності та реалізація їх здібностей та інтересів; розвиток у школярів навичок самостійності для підготовки їх до майбутнього практичного життя; виховання та розвиток соціальної активності школярів, самостійності у прийнятті рішень із проблем шкільного життя.

Тим часом у прояві ініціативності у старших школярів мають місце суперечності: зовнішні (з середовищем) і внутрішні, між знову отриманими знаннями та вже наявними, між претензіями та можливостями, між почуттями та розумом, між задатками та рисами, формуються у конкретних життєвих умовах.

У реалізації ініціативності у школі велика роль відводиться вчителю, завдання якого – створювати умови для стимуляції ініціативності учня. Ефективний розвиток ініціативності старшокласників забезпечує їх навчання у процесі групової роботи, у процесі якої працюють психологічні механізми спільних дій, складові основу у розвиток кожного структурного компонента ініціативності: мотиваційного, інтелектуального та емоційно-вольового.

Розвиток інтелектуального компонента ґрунтується на міжособистісному стимуляції під час спільної мисленнєвої діяльності, емоційно-вольовий компонент визначається способом включення особистості в громадську діяльність, що визначає механізм регулювання діяльності

РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМА ІНІЦІАТИВНОСТІ СТУДЕНТІВ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

2.1. Особливості студентів як соціально-психологічної та вікової категорії

Особливості студентів як соціально-психологічної та вікової категорії вперше виокремив Б. Ананьєв . “У дослідженнях М. Балущок, І. Зимньої, Ю. Кулюткіна, М. Кузнецова, О. Кузнецова, Є. Нікіреєва, П. Просецького, А. Реана, О. Рибалко, Є. Скворчевської, В. Сластеніна, Є. Степанової, К. Фоменко, Т. Хомуленко, В. Якуніна зібрані значні емпіричні дані з широкого кола питань студентського віку, на підставі якого можна зробити висновок, що у соціальному, психологічному вимірі студентство у порівнянні з іншими групами населення відрізняється більш складною соціальною ситуацією розвитку та досить високою мотивацією досягнення та пізнання»[31].

«М. Дзугкоєва вказує на специфічність студентства як соціальної групи, що виявляється в спорідненості системи ціннісних орієнтацій студентів різних спеціальностей, у провідній ролі соціального престижу у мотиваційній сфері студента, в активній взаємодії студентів з різними соціальними інститутами, у прагненні до пошуку сенсу життя, до нових ідей та прогресивних перетворень.

Студентство, вважає Л. Столяренко, є специфічною спільністю людей, організаційно об'єднаних інститутом вищої освіти. На думку В. Лабунської, студентський вік є сенситивним періодом для розвитку основних соціогенних потенцій людини. У цей час відбувається оволодіння повним комплексом соціальних ролей дорослої людини.

У студентства як у специфічної соціальної спільності — особливі умови життя, праці й побуту, специфічна соціальна поведінка й психологія, система цінностей. В. Лісовський визначає, що студентство об'єднує молодих людей, що займаються одним видом діяльності — навчанням, спрямованим на спеціальну освіту, мають єдині цілі і мотиви, приблизно одного віку (18–25 років) з єдиним освітнім рівнем, період існування яких обмежений часом (в середньому 5 років). Визначаються відмінні риси студентства: характер діяльності (систематичне засвоєння й оволодіння новими діями, новими знаннями і новими способами навчальної

діяльності, самостійне «добування» знань; основні соціальні ролі і приналежність до великої соціальної групи – молоді»¹⁴. І. Зимня розглядає студентство як категорію, специфічну спільність людей, організовано об'єднаних інститутом вищої освіти», а також виділяє основні характеристики студентського віку, що відрізняють його від інших груп населення високим освітнім рівнем, високою пізнавальною мотивацією, найвищою соціальною активністю і досить гармонійним поєднанням інтелектуальної та соціальної зрілості людей, що систематично, цілеспрямовано опановують знаннями й професійними вміннями, що відрізняються найвищим освітнім рівнем, найактивнішим споживанням культури й високим рівнем пізнавальної мотивації»[31].

В віковій психології вказується що студентський вік є періодом завершення первинної соціалізації, засвоєння нової соціальної ролі «студента», входження в нове «доросле» життя, що дозволяє говорити про психічні особливості студентського віку. Також змінюються риси внутрішнього світу і самосвідомості, еволюціонують і перебудовуються психічні процеси та властивості особистості, змінюється емоційно-вольовий устрій життя. Це також період інтенсивного інтелектуального розвитку, формування навчально-професійної діяльності,

Студентство це особливий період життя. «Психологічній школі Б.Г. Ананьєва належить заслуга щодо постановки проблеми студентства, як специфічної соціально-психологічної та вікової категорії. Згідно з твердженням Б.Г. Ананьєва, студентський вік це сензитивний період для розвитку основних соціальних можливостей людини.

Вища освіта робить важливий внесок психіці людини, розвиває особистісні якості та визначає спрямованість розуму людини. Таким чином формується певний стиль мислення, який характеризує майбутню професійну і особистісну спрямованість людини. Для успішного навчання у ВНЗ необхідний досить високий рівень загального інтелектуального розвитку, зокрема сприйняття, пам'яті, мислення, уваги, рівня володіння певним колом логічних операцій» [28].

У «психологічних теоріях вікової періодизації зустрічаємо різні погляди у визначенні біологічного віку студентів. Наявні вікові межі досить умовні: від 15–

16 до 21–25 років, це період юності як перехідного етапу розвитку людини міждинством (отроцтвом) і дорослістю. В юності виділяють ранню юність (від 15 до 18 років) і пізню юність (від 18 до 23 років).

В науковій літературі з вікової психології юність розглядається як психологічний вік переходу до самостійності, період самовизначення, набуття психічної, ідейної і громадянської зрілості, формування світогляду, моральної свідомості і самосвідомості.

У психологічних періодизаціях О. Леонтєва, Д. Ельконіна при аналізі юнацького віку акцент робиться на зміні провідного типу діяльності, якою стає навчально-професійна діяльність. Л. Божович пов'язує юнацтво з знаходженням свого місця в житті і визначенням внутрішньої позиції, формуванням світогляду, моральної свідомості і самосвідомості. Це період дорослішання і проходження шляху від невпевненого, непослідовного отрока, який претендує на дорослість, до дійсного подорослішання. Слід відмітити, що відповідно до вікової періодизації

Д. Ельконіна саме на юнацтво припадає вік від 15 до 21 років²⁴. За Е. Еріксоном, студентство – це період, що збігається з кінцем юності (юність за його періодизацією – це період від 12–13 до 19–20 років) і з початком ранньої зрілості (20–25 років). На думку цього психолога, головна проблема кінця юності – розв'язати дилему «Его-ідентичність / Рольове змішання». Головна турбота ранньої зрілості – розв'язати дилему «Інтимність / Ізоляція»^[37].

Розвиток особистості на юнацькому етапі характеризується подоланням вікової кризи, протягом якої в особистості відбуваються багатовимірні складні процеси отримання дорослої ідентичності і нового ставлення до світу, тобто особистість у цей період сама активно прагне до формування такої єдності й подолання суперечностей та конфліктів.

При вдалому протіканні кризи ідентичності в молодій людині формується відчуття тотожності свого Я, з'являється відчуття того, хто вона є і в якому напрямі вона розвивається. Конструктивні варіанти подолання юнацької кризи передбачають також тонке і складне узгодження індивідуально й соціально

значущих форм продуктивного функціонування (причому ініціатива в цьому узгодженні належить молодій людині).

«Несприятливе розв'язання кризи супроводжується відчуттям тривоги, страху, ізоляції, різкими коливаннями за шкалою самооцінки, болісними сумнівами відносно себе, свого місця в групі, у суспільстві, неясністю життєвих перспектив. Тому місце безпосередніх психолого-педагогічних дій на юнацькому етапі розвитку повинні займати заходи щодо створення умов для становлення й розвитку особистості, і наукове дослідження закономірностей психічного розвитку людини, психічних властивостей її особистості стає необхідною умовою подальшого вдосконалення всіх форм, методів і засобів роботи з людьми. У такому разі дослідження і розробка відповідної системи психологічного супроводу навчання студента стає актуальною науковою проблемою»[31].

«Термін "студентство" означає власне студентів як соціально-демографічну групу, що характеризується чисельністю, статевовіковою структурою, територіальним розподілом, суспільним станом, роллю і статусом; як особливу фазу, стадію соціалізації (студентські роки), яку проходить значна частина молоді та яка характеризується певними соціальнопсихологічними особливостями» [14].

Не зважаючи на відмінності свого соціального походження і матеріальних спроможностей, студентство об'єднує спільний вид діяльності і воно являє в цьому сенсі єдину соціально-професійну групу.

Спільна діяльність породжує в студентства певну спільність інтересів, групову самосвідомість, специфічну субкультуру і спосіб життя, причому це доповнюється і підсилюється віковою однорідністю, якої не мають інші соціально-професійні групи. Соціально-психологічна спільність закріплюється діяльністю цілої низки політичних, культурно-просвітницьких, спортивних і побутових студентських організацій.

«Студентство не посідає самостійного місця в системі виробництва, студентський статус є тимчасовим, а суспільне становище студентства і його специфічні проблеми визначаються характером суспільного устрою і конкретизуються залежно від рівня соціально-економічного і культурного розвитку

країни, включаючи і національні особливості системи вищої освіти. За своїм суспільним станом студентство ближче стоїть до інтелігенції, є її резервом і призначене в майбутньому до занять висококваліфікованою працею в різних галузях соціальної сфери, науки, техніки, управління, культури»[41].

«Сучасне студентство має наступні специфічні риси:

а) соціальна функція студентства зумовлюється суспільною необхідністю забезпечувати приток фахівців до різних галузей соціальної сфери, науки, виробництва, техніки, управління, культури;

б) особливий характер основної діяльності студентів полягає в навчанні як специфічній формі засвоєння знань у певній галузі науки, а також у накопиченні спеціальних знань, умінь і навичок для конкретної професії, що вимагає вищої освіти;

в) склад студентства утворюється із представників усіх верств населення, молодих людей приблизно однакового віку з певним рівнем освіти і суспільного розвитку»[25].

Розвиток особистості студента під час навчання у ВНЗ на різних курсах має свою особливість.

«Специфікою першого року навчання у ВНЗ є залучення, ще вчорашнього школяра до студентського життя, іншої форми сприйняття інформації, нового колективу і нової форми взаємодії. Для поведінки першокурсника є характерним високий рівень конформізму.

Під час другого курсу у студентів найбільш напружений час навчальної діяльності, інтенсивно задіяні всі форми навчання. Отримується загальна підготовка, формуються їхні культурні і професійні запити і потреби. Процес адаптації до університетського життя вважається майже завершеним.

Третій курс – етап професійної спеціальної підготовки. Необхідність у спеціалізації часто призводить до звуження сфери інтересів особистості. Додаткові інтереси часто відходять на другий план. Становлення особистості у ВНЗ в основних рисах визначаються чинником спеціалізації.

На четвертому курсі відбувається знайомство зі спеціальністю в період проходження навчальної практики. Для студентів є характерним інтенсивний пошук раціональних шляхів і форм спеціальної підготовки, відбувається переоцінка студентами багатьох цінностей життя і культури.

П'ятий курс – перспектива швидкого закінчення ВНЗ формує чіткі практичні установки на майбутній рід діяльності. З'являються нові цінності, що стають все більш актуальними, пов'язані з матеріальним і сімейним становищем, місцем роботи тощо. Студенти поступово відходять від колективних форм життя ВНЗ «[39].

“У період юності яскраво розвиваються:

-потенції, які закладені в натурі людини, долається залежність від дорослих та утверджується самостійність особистості, наростає значення індивідуальних контактів, прихильність, активізуються любовні почуття;

– юність, не змінюючи темпераменту, посилює інтегральні зв'язки його елементів, полегшуючи цим управління власними емоціями;

– у юності формується світогляд як система поглядів на природу та суспільство, як філософське осмислення життя, для юнаків характерна внутрішня своєрідність творчо діючої людини. Яку б діяльність особистість не здійснювала, вона завжди має неповторні особливості, її результати оригінальні та індивідуальні;

–в юності яскраво виражена спрямованість у майбутнє, готується творчою уявою, що втілюється у теперішньому. У кожного покоління юнаків є властивості, властиві в принципі самої молодості. Однак питома вага цих характеристик у різних поколінь може змінюватись “[51

«Важливим новоутворенням цього періоду є розвиток самоосвіти і самопізнання. Сюди включаються такі елементи:

- пізнавальний елемент (відкриття свого «Я»);
- понятійний елемент (уявлення про свою індивідуальність);

- оціночно-вольовий елемент (самооцінка, самоповага)»[21].

«Розвиток рефлексії (самопізнання) представляється у вигляді роздумів над власними переживаннями, відчуттями й думками що обумовлює критичну переоцінку раніше сформованих цінностей і сенсу життя, можливу їхню зміну і подальший розвиток.

У ВНЗ склад студентів не залишається постійним, оскільки щороку він оновлюється на одну п'яту у зв'язку зі вступом першокурсників і випуском дипломників. Таким чином, студентство є динамічною, мобільною групою . Разом із загальними рисами,, властивими студентству, привертає до себе увагу його складна, багатшарова структура. Диференційними чинниками, що перебувають у специфічному взаємозв'язку, є зокрема: стать, специфічні особливості сімейного виховання, соціальне і матеріальне становище, рівень освіти і діяльності до початку навчання у виші, успіхи в навчанні, світоглядна позиція, життєві та професійні плани особистості» [16].

У той же час для студентства є характерною і протилежна тенденція - гомогенізація, основою якої є єдність соціальних функцій і становище студентів, єдність освітнього процесу.

«Соціальні функції, стан і основна діяльність студентів породжують певні труднощі, пов'язані зі специфічними умовами їх життєдіяльності:

- ломка звичних стереотипів життя і навчання після вступу до ВНЗ;
- збільшення обсягу навчального матеріалу; численні навчальні та суспільні обов'язки;
- різні учбові заходи (самостійна робота, практика);
- непостійне навантаження – за змістом, формою і витратою часу протягом дня, тижня, семестру, навчального року;
- періодичні стресоподібні ситуації у вигляді заліків і іспитів, що викликають зміни внутрішнього стану і психічних функцій;
- певний простір для ініціативних дій і прийняття самостійних рішень, для більшої відповідальності і самодисципліни;

- високі вимоги до рівня професійної підготовки студентів у поєднанні з частою матеріальною і побутовою невлаштованістю;

- розширення сфери оточення студентів, до якої входять професорсько-викладацький склад, студентська група і так далі, у зв'язку з чим виховна ситуація у вищих навчальних закладах має ряд особливостей у порівнянні зі шкільною»[41].

Студентський вік - це той період життя людини, коли досягає свого оптимуму велика частина психофізіологічних функцій – сенсорно-перцептивні, мнемічні, психомоторні і, особливо, мисленнєві, період становлення характеру й інтелекту, розвитку загальних і спеціальних здібностей, перетворення мотивації, ціннісно-сміслової сфери особистості [11].

Особистісною властивістю саморозвитку є рефлексія. «Спираючись на роботи К.А. Абульханової-Славської, Б.Б. Коссова, С.Л. Рубінштейна й ін. про рефлексію життя людини в цілому та окремих її етапів, відзначимо, що студентський вік є найбільш сензитивним до розвитку рефлексивних здібностей, осмисленню себе і своїх особливостей у співвідношенні з довколишніми. Найефективніше в цьому віці може розвиватися здібність до конструктивної рефлексії, до рефлексивної роботи з проблемами. Характерні для сучасного українського суспільства зміни, обумовлюють радикальні зміни внутрішнього світу сучасного студентства, диктують більшості студентів, що навчаються у ВНЗ, інші, ніж раніше, цілі, які сприяють перестановкам в їхній ціннісній структурі. Деякі дослідники вважають, що сучасне покоління молоді у своїй більшості може бути охарактеризоване як маргінальне, таке, що не засвоїло цінності "старого" світу і що не має можливості за відносно короткий термін сприйняти цінності світу "нового"»[42].

Справедливою є думка І.С. Кона про те, що хоча загальні властивості юнацької психології не змінилися, але в конкретних соціальних умовах вони звичайно ж виявляються по-іншому [14]. Навчання у виші вимагає великих витрат часу й енергії, що обумовлює деяку затримку соціального становлення студентів у порівнянні з іншими групами молоді.

В результаті цього останні десятиліття спостерігається зрушення піку становлення самосвідомості з віку 17-19 років на вік 23-25 років [14]. Затримці

соціального становлення студентства сприяє і той факт, що сучасна студентська молодь закінчує свою освіту в основному тільки у 22-23 роки, тому настання зрілості як індивіда (фізична зрілість) і як особистості (громадянська зрілість) не співпадають у часі. Дисгармонія фізичного і психічного розвитку проектується молодого людиною на навколишній світ, який сприймається нею як особливо напружений і конфліктний [12].

«Інтервал навчання, що затягується, неможливість накопичити власний життєвий досвід у період навчання у ВНЗ, пізніший початок власного трудового життя породжують конформістську орієнтацію в студентській молоді, виникає реальна небезпека її штучної обмеженості засвоєнням знань, відірваних від майбутніх професійних завдань, небезпека соціального інфантилізму. Особливістю нового часу для студентської молоді є проблема свободи особистісного і професійного вибору (свобода самовизначення).

У психологічному сенсі ця проблема є не менш складною, ніж проблеми, пов'язані з обмеженням свободи людини. Свобода вибору вимагає від молодих людей необхідності ухвалювати самостійні рішення і бути відповідальними за них, оскільки у наш час людина набуває будь-якого статусу внаслідок власних зусиль. Розвинене суспільне виробництво і зростання соціальної мобільності розширили рамки і масштаб індивідуального вибору «[4].

Сучасна ситуація вимагає від фахівця високих адаптивних здібностей, які в соціально-економічних умовах, що складаються, інколи мають навіть більше значення, ніж професійна компетентність. Це виражається в тому, що в умовах ринкової економіки студентська молодь повинна проявляти якості зрілого члена суспільства, проте в психологічному плані часто демонструє ознаки психологічного інфантилізму, несамостійності щодо прийняття рішень, розгубленість, беспорядність, претензійність, знижену критичність у відношенні до себе, підвищену вимогливість до турботи інших про неї, різноманітні компенсаторні реакції.

«Враховуючи вікові та соціальні особливості сучасних студентів, сьогодні акцент в освітній діяльності ВНЗ повинен ставитися на саморозвитку особистості,

підкріпленому формуванням самостійності в стратегічних видах життєдіяльності, включаючи цілеукладання і планування. Конкретно принцип саморозвитку особистості виражається в її активності і самовдосконаленні особистісних особливостей. Головний зміст розвитку в юнацькому віці полягає в становленні властивостей і якостей особистості в складній системі її функціональних зв'язків і відносин на етапі дорослішання.

У центрі уваги, таким чином, перебувають не лише змістовні і результативні моменти розвитку особистості (становлення свідомості і самосвідомості, особистісне і професійне самовизначення), але важливого значення набуває розкриття структур і механізмів процесу розвитку особистості, що забезпечують перетворення сукупності психічних елементів в інтегровані властивості й якості особистості»[41].

Проблема розвитку, самопізнання і самоосвіти, прагнення до самостійності, усвідомлення індивідуальності – є основоположною для процесу розвитку особистості на юнацькому етапі [15].

Аналіз психологічної літератури свідчить про те, що «юність є найбільш важливим і критичним етапом розвитку особистості. Віковий період, позначений Б. Г. Ананьєвим як "студентський вік" (в основному 17-21 роки) хронологічно співпадає з другою фазою юності – зріла юність, за іншими класифікаціями – з фазою "ранньої зрілості", це має особливе значення для виявлення специфіки, властивої цьому віковому періоду розвитку особистості» [10].

«Період зрілої юності розглядається Е. Шпрангером як період пошукового експериментального самовизначення, що носить спочатку дифузний, попередній, "ескізний" характер «[15].

«Молода людина пробує себе в різних видах практичних або теоретичних занять, заводить знайомства з представниками протилежної статі в пошуках стійких інтимних відносин або з метою укладення шлюбу. Створюються версії, плани подальшого життєвого шляху. Перед лицем вибору найбільш значущих життєвих цілей і способів їх досягнення юнак відчуває розгубленість, невпевненість, і в той же час "жадає великих справ" [15].

На думку «Л.С. Виготського, психічне життя людини на різних етапах її розвитку визначається соціальною ситуацією розвитку, провідною діяльністю, психічними новоутвореннями, які перебудовують і зовнішнє, і внутрішнє життя людини» [17].

Дослідження засвідчили, що в студентському віці відбувається активний подальший психічний розвиток людини, складне переструктурування психічних функцій всередині інтелекту, змінюється вся структура особистості у зв'язку із входженням у нові, більш широкі і різноманітні соціальні спільноти (Б. Ананьєв, М. Дворяшина, Л. Грановська, В. Лісовський, І. Зимня, І. Кон та ін.).

Вивчення закономірностей розвитку людини у студентському віці як періоді інтенсивного інтелектуального розвитку, формування навчально-професійної діяльності, засвоєння ролі студента, входження в нове, «доросле» життя уможлиблює розмову про психічні особливості студентського віку. Основними соціальнопсихологічними і віковими характеристиками і факторами будь-якого періоду розвитку особистості є: соціальна ситуація розвитку особистості, провідний вид діяльності, сфера спілкування, психічні новоутворення, параметри інтелектуального розвитку, емоційні якості особистості.

« Визначаючи новоутворення юнацького (студентського) віку, вчені зазначають, що вони охоплюють такі сфери психіки: пізнавальну, емоційну, мотиваційну, вольову. У структурі особистості вони представлені в інтересах, потребах, нахилах, характері, цінностях. Юність, на думку В. Слободчикова, – це завершальна стадія персоналізації і періоду набування самоідентичності»[51].

«Вчений виділив такі головні психічні новоутворення (надбання) юнацького віку:

глибока рефлексія;

розвинене усвідомлення власної індивідуальності;

формування конкретних життєвих планів;

готовність до самовизначення в професії;

установка на свідому побудову власного життя;

поступове входження в різні сфери життя і діяльності;

розвиток самосвідомості;

активне формування світогляду.

Розвиток самосвідомості, як психічного утворення, визначає головний психологічний зміст юнацького етапу розвитку особистості»[51].

В юнацькому віці становлення самосвідомості направлене на відкриття свого внутрішнього світу, формування цілісного уявлення про самого себе. Незалежно від того, істинно воно чи ні, що являє собою психологічну реальність, чи впливає на поведінку, яка породжує ті або інші переживання, виникає усвідомлення та формується ставлення до сексуальних почуттів. Це важливий та вирішальний етап у формуванні світогляду.

Рефлексія, як прояв самопізнання та самоаналізу, у вигляді роздумів над власними переживаннями, відчуттями, приймання або відкидання переконань, інтересів, поглядів, оволодіння знаннями й уміннями, набуття досвіду сприяють формуванню власного погляду на навколишній світ, на події, які відбуваються і обумовлюють критичну переоцінку раніше сформованих цінностей і способу та сенсу життя, можливу їх зміну і майбутній розвиток.

І. Кон відзначає, що саме «в цей період життя проблема сенсу життя стає глобально-всеосяжною з урахуванням ближньої і дальньої перспективи. Також важливим новоутворенням юності є формування життєвих планів, а в цьому виявляється установка на свідому побудову власного життя як прояв початку пошуку її сенсу, тому сенс життя – це найважливіше новоутворення ранньої юності. У юнаків та дівчат виникає проблема вибору життєвих цінностей, вони задумуються над філософськими категоріями: «Кінечності свого існування», «Для

чого я живу?», «Яким мені бути?», «Що мені треба зробити, щоб бути щасливим?», «Гідність», «Вибір», «Обов'язок». Цим самим юність прагне сформувати власну внутрішню позицію стосовно себе та інших людей, а також до морально-етичних цінностей. Одним з процесів самовизначення, як формування траєкторії особистісного розвитку і становлення, є професійне самовизначення. Пошук професії – найважливіша проблема юності»[42]

Згідно з І. Коном, професійне самовизначення – «...это действия молодого человека по самоанализу, самопознанию и самооцениванию собственных способностей и ценностных ориентации, действия по пониманию степени соответствия собственных особенностей требованиям выбираемой профессии и действия по саморазвитию у себя способностей и возможностей в процессе профессиональной подготовки и обучения с целью достижения более полного соответствия самого себя относительно выбранной профессии и профессии относительно собственных устремлений»[47] .

У концепції професійного розвитку, яку запропонував А. Маслоу, було «виділене як центральне поняття «самоактуалізація» — як прагнення особистості самоудосконалюватись. В цій концепції близькими до поняття «самовизначення» є такі поняття, як: «самоактуалізація», «самореалізація» та «самоздійснення»»[15].

Нерозривний зв'язок професійного самовизначення із самореалізацією людини відзначав М. Пряжников. «Дослідник обґрунтував змістовно процесуальну модель професійного самовизначення людини. До цієї моделі віднесено:

- 1) усвідомлення цінності праці та необхідності професійної підготовки;
- 2) орієнтування в соціально-економічній ситуації та прогнозування престижності обраної праці;
- 3) виділення професійної мети – мрії;
- 4) визначення ближніх цілей як шляху до досягнення дальніх цілей;

- 5) інформування про професії та спеціальності у відповідних професійних навчальних закладах та місцях працевлаштування;
- 6) усвідомлення про перешкоди, що ускладнюють досягнення професійних цілей, а також знання своїх переваг;
- 7) наявність системи резервних варіантів вибору на випадок невдачі по основному варіанту самовизначення; 8) початок практичної реалізації особистої професійної перспективи та постійне коригування намічених планів за принципом зворотного зв'язку»[39]

У юнацькому віці відбувається активне творення, проявляється здатність чуйно вловлювати нові суспільні потреби, самостійність у освоєнні моральних норм, здатність діяти за власним переконанням у складних ситуаціях, формується характер, розвиваються тверда воля, мужність, ініціатива, рішучість .

У юнацькому віці відбувається становлення ініціативності як особистісної якості. Ініціативність юнака більш свідома та продумана, ніж ініціативність підлітка, проявляється у навчанні та праці; почуття нового спонукає юнацтво до пошуків, до винахідливості.

Соціальні зв'язки, які формуються під час навчання у вищому навчальному закладі, закладають важливу форму для подальшого розвитку особистості, тому що в оточенні ми формуємо себе. Соціальна відповідальність продовжує формуватися в студентському віці, людина вчиться брати на себе відповідальність за свою минулу та майбутню поведінку і за її можливі наслідки. Також під час навчання у ВНЗ студент починає брати участь у позанавчальній діяльності університету, що дає можливість отримання соціального статусу.

Загалом під час навчання у ВНЗ формується велика кількість різних новоутворень - на це впливає саме організаційний процес навчання. Процес навчання в українських і зарубіжних університетах різниться між собою, відрізняється соціальне оточення, мовне середовище і багато різних факторів. Тож

і рівень розвитку певних сформованих в процесі навчання особистісних характеристик можуть відрізнятися.

«Соціальна ситуація розвитку в юності визначає той факт, що цей вік характеризується як "концептуальна соціалізація, коли виробляються стійкі властивості особистості", стабілізуються всі психічні процеси. В молодості людина найбільш здібна до творчості, до формулювання евристичних гіпотез та є максимально працездатною» [11].

Провідним, специфічним видом діяльності в студентському віці є навчально-професійна діяльність - основа професійного становлення майбутнього фахівця [5]. Ґрунтуючись на проаналізованих роботах, можна зробити висновок, що новоутвореннями зрілого юнацького віку є професійна спрямованість, формування мотивів і цілей, намірів і цінностей, вироблення власного світогляду, становлення нового рівня розвитку самосвідомості.

У зоні найближчого розвитку на юнацькому етапі - професійна підготовка за обраною спеціальністю, професійна проба і "проекування себе в професії". Період здобування освіти, професійна підготовка, як правило, співпадає за часом з періодом становлення людини як особистості, а це означає, що надбані студентом в процесі навчання у ВНЗ риси характеру, зразки поведінки можуть визначити його життєву позицію, поведінку протягом всього життя. Саме з цієї причини вивчення розвитку студента у виші набуває такого великого значення.

Розвиток особистості як процес характеризується безперервністю і переривчастістю одночасно: прогресивний розвиток йде декількома шляхами, у кожного з яких є свій характерний набір послідовних, таких, що перекривають одна одну стадій, – у цьому сенсі розвиток є безперервним. Водночас кожна стадія володіє унікальною організацією з певними домінуючими характеристиками, які не можна передбачити виходячи з попередніх стадій, – у цьому сенсі розвиток є переривистим.

Прояв якісно нових характеристик (новоутворень), а не хронологічний вік, є критерієм поступального розвитку особистості студента. Це означає, що кожна молода людина має свій власний темп розвитку, який слід оцінювати не тільки

порівняно з нормою, виділеною на великій популяції, а відповідно до власних минулих досягнень індивіда.

«У природі людини закладені потенції до безперервного саморозвитку, спрямованість в майбутнє. Тому пізнання особистості молодшої людини, її розвитку повинно бути зосереджене не лише на вивченні її минулого і сьогодення, але й на аналізі того, чого вона прагне, як вона уявляє собі своє майбутнє. У психології "розвиток" розуміється "як спрямована, закономірна, кількісно-якісна, конструктивна зміна і формування матеріальних та ідеальних об'єктів, пов'язана з перетворенням їх структури, ідеальним результатом якого є вдосконалення і самовдосконалення" [17].

Висунутий у вітчизняній психології і педагогіці методичний принцип, згідно з яким особистість (і психіка) виявляється і розвивається в діяльності, у праці, є особливо важливим для цілей нашого дослідження, оскільки пов'язує особистісний розвиток і професійний, віддаючи безперечний пріоритет у розвитку особистості людини в її діяльності [5].

Особистісний розвиток є невід'ємним від професійного – в основі того і іншого лежить принцип саморозвитку, що детермінує здатність особистості перетворювати власну життєдіяльність на предмет практичного перетворення, що призводить до вищої форми життєдіяльності особистості – творчої самореалізації. Зміст поняття "професійний розвиток" інтегрує в собі і розвиток світу професій, і розвиток світу освіти, і розвиток внутрішнього світу людини.

Саме на рівні внутрішнього світу людини відбувається об'єднання конкретики світу професії і світу освіти, на цьому рівні вирішується питання індивідуального професійного розвитку: яким чином поєднати, з одного боку, суспільну значущість професії, з іншого боку, – її привабливість і цікавість для конкретної людини. У зарубіжній літературі загально визнаними є декілька груп методологічних концепцій професійного розвитку, пов'язаних з іменами А.Маслоу, Д.Сьюпера, Дж. Холланда й ін. [8].

У різних теоріях професійного розвитку в основі ефективної реалізації процесу розвитку вбачається дія різних психологічних механізмів. Так теорії, що

спираються на психологію прийняття рішення, основну увагу приділяють зіткненню людини з проблемними ситуаціями професійного розвитку і процесу їх вирішення.

Професійний вибір і професійний розвиток, у межах теорії рішень, визначаються як система орієнтування в різних професійних альтернативах. Критерієм для вибору є очікуваний успіх, який співвідноситься зі значущістю мети і з вірогідністю її досягнення, готовності до поразки та ризику.

«Гінзберг постулював, що професійний вибір є тривалим процесом, що продовжується більше десяти років та включає ряд взаємопов'язаних рішень. Цей процес є безповоротним, оскільки ранні рішення обмежують подальші можливості, і закінчується він компромісом між зовнішніми (кон'юнктура, престиж) і внутрішніми чинниками (індивідуальні особливості і тому подібне)» [9]. Він представив професійний розвиток як послідовність якісно специфічних фаз, де розділовим критерієм виступають зміст і форма переведення індивідуальних імпульсів у професійні бажання.

На основі цієї стадіальної моделі «Д.Сьюпер створив найпопулярнішу за кордоном теорію професійного розвитку. Основні положення теорії Д.Сьюпера [це є наступними: 1. Люди характеризуються за їхніми здібностями, інтересами та властивостями особистості. 2. На цій основі кожна людина підходить ряду професій, а професія – ряду індивідів. 3. Залежно від часу і досвіду змінюються як об'єктивні, так і суб'єктивні умови професійного розвитку, що обумовлює множинний професійний вибір. 4. Професійний розвиток має ряд послідовних стадій і фаз. 5. Особливості цього розвитку визначаються соціально-економічним рівнем батьків, властивостями індивіда, його професійними можливостями і т. ін. 6. На різних стадіях розвитком можна управляти, з одного боку, сприяючи формуванню в індивідів інтересів і здібностей та, з іншого, – підтримуючи індивіда в його прагненні "спробувати" реального життя і в розвитку його Яконцепції. 7. Професійний розвиток полягає, по суті, в розвитку і реалізації його Я-концепції. 8. Взаємодія Я-концепції і реальності відбувається при програванні і виконанні професійних ролей. Задоволеність роботою залежить від того, якою мірою індивід

знаходить адекватні можливості для реалізації своїх здібностей, інтересів, властивостей особистості в професійних ситуаціях, що значною мірою визначається можливістю грати ту роль, яка здавалася відповідною на стадії професійного розвитку»[43].

У віковому періоді 14-25 років стадію професійного розвитку Сьюпер визначає як "дослідження" – апробацію своїх сил.

Таким чином, студентство можна розглядати як соціально-демографічну групу, або як особливу фазу, стадію соціалізації (студентські роки), яке характеризується наступними специфічними рисами. Провідний вид діяльності в студентському віці – процес навчання, накопичення нових знань, засвоєння нових умінь і навиків. Новоутвореннями зрілого юнацького віку є професійна спрямованість, формування мотивів і цілей, намірів і цінностей, вироблення власного світогляду, становлення нового рівня розвитку самосвідомості.

Для студентства характерне подолання вікової кризи, протягом якої в особистості відбуваються процеси отримання дорослої ідентичності і нового ставлення до світу. У зоні найближчого розвитку – професійна підготовка з обраної спеціальності, професійна проба і "проекування" себе у професії.

2.2. Формування ініціативності студентів

Сьогодні, в умовах модернізації освіти, як ніколи, необхідний фахівець, здатний до самостійного та нестандартного вирішення професійних завдань, активний та ініціативний. Подібний підхід до підготовки спеціаліста орієнтує практиків на формування та розвиток такої особистісної характеристики, як ініціативність, яка могла б служити показником професійного становлення, прагнення особистості до активної, творчої діяльності.

Проблема формування ініціативності студентів ВНЗ вивчається ученими: О. Абдуліною, Е. Ануфрієвою, Л. Бородіной, М. Вайсфельдом, С. Гапоною, А. Єршовою, О. Крюковою, А. Лопатиною, Ю. Міславським, Е. Пряжніковою, В. Серіковою та ін.

“Студентський вік – це час планування та реалізації життєвих цілей. А.

Хуторський виділив домінуючі цілі студентів ЗВО: предметні, креативні, когнітивні та особистісні. Вміння реалізовувати власні цілі є основою майбутньої професійної діяльності юнаків. Н. Пейсахова в книзі «Практична психологія» цілепокладання визначила як процес створення, виокремлення, планування та реалізації системи цілей особистості. С. Митрюшин визначив, що життєві цілі є одним з основних регулятивних механізмів соціальної поведінки студентської молоді. Присутність в особистості студентського віку системи життєвих цілей є важливою умовою для реалізації розумової діяльності та соціалізації. Вміння вибирати пріоритетні цілі та їх реалізовувати притаманне здобувачам вищої освіти тільки за наявності в них життєвих цінностей та готовності до соціальної поведінки» [53].

“Н. Брюхова та В. Рогачєва зазначили, що наявність мотивації досягненн успіху в особистості сприяє розвитку соціальної ініціативності” [11].

«Сучасна психолого-педагогічна література дає два визначення категорії «ініціативність», які можуть конкурувати між собою: ініціативність як психічний імпульс до нових кроків, до дійвідхилень і ініціативність як творчість нових ідей. М. Вайсфельд вважає, що «...людина, позбавлена ініціативи, ...порівняно невелика, що перебуває в її розпорядженні сферою зовнішнього фізичного світу, невеликою кількістю матеріалу», а це, у свою чергу, обмежує людську діяльність взагалі, і її вплив на перетворення навколишнього світу, зокрема. Не секрет, що ініціатива співвідноситься з інтелектуальним розвитком. Інтелект проявляється в здатності постановки мети. У багатьох випадках повинна бути поставлена мета, щоб ініціативний імпульс не сліпо штовхав на дію, а мав певний напрямок; у людини має бути уявлення про той або інший крок, щоб ініціатива спонукала нас зробити його»[11].

Таким чином, ініціатива, щоб бути дієвою, повинна бути цілеспрямованою, не імпульсивною у своєму прояві, а усвідомленою. Величезну роль в ініціативності, крім інтелектуальних даних, грають багатство уяви, вміння

побачити перспективи, здатність народжувати ідеї. Для людини характерні виборчі вчинки і дії, навмисно спрямовані на досягнення певної мети, незважаючи ні на які перешкоди. Такі розумні дії щодо втілення думок і почуттів забезпечує воля. Вольові дії діляться на прості (носять одноактний характер: мета – виконання) і складні (являють собою складний психологічний акт, де між метою і виконанням як проміжної ланки виступає міркування – діяти або утриматися від дії, в якому напрямку і якими засобами).

«Воля передбачає здатність регулювати свою поведінку на підставі спільних принципів, переконань, ідей, тому вимагає самоконтролю, вміння керувати собою і панувати над своїми бажаннями. Таким чином, вольова дія – свідома, цілеспрямована дія, за допомогою якої людина планово здійснює поставлену перед нею мету, підпорядковуючи свої імпульси свідомому контролю і змінюючи навколишню дійсність у відповідності зі своїм задумом.

Тому ініціативність нерідко бачиться як найважливіша вольова властивість людини, багато в чому залежить від світогляду. Всі вольові властивості формуються і розвиваються в процесі діяльності – ігровій, навчальній, трудовій. Неодмінною умовою для виховання волі, а отже, й ініціативності є формування морального світогляду, засвоєння принципів моралі, розвиток громадських почуттів, обов'язку і відповідальності.

Для формування ініціативності необхідно виховання волі: поставити перед людиною благородні цілі, прищепити їй здатність керувати собою. Потрібно створювати такі умови, при яких учні самостійно ставили перед собою цілі і впевнено брали б на себе відповідальність. При цьому не слід забувати про такі фактори, як громадську думку, роль колективу, здатного стати міцною опорою у виховній роботі. Функціональна значимість колективних відносин полягає в наступному: 1) колектив є зовнішнім стимулятором активності учня, що проявляється у вигляді громадської думки, прямих і непрямих вимог колективу і т. п.; 2) завдання колективу, його інтереси, ідеали і т.п. можуть виступати в якості мотивів вольової активності учня, коли діяльність виконується заради колективу;

3) колектив може також сприяти самостимуляцією учнями своєї активності. У цих випадках він спонукає себе, наприклад, уявити те, як колектив поставиться до того чи іншого його вчинку, які наслідки його чекають при невиконанні вимог колективу, яке місце займе в колективі, якщо виявить високу активність»[24].

Головна властивість вольової активності – ініціативність – являє собою вміння працювати творчо. Ознаками цієї властивості є: - творчий підхід, вигадка, прагнення до раціоналізації; - участь у здійсненні розумного нововведення, доброгопочинання, яке витікає від інших; - активна підтримка колективу в реалізації намічених планів; - прагнення проявити ініціативу в незвичній обстановці.

«Кожна вольова властивість визначається за трьома параметрами (такий підхід полегшує завдання цілеспрямованого та планомірного формування ініціативності): 1) широта вольової властивості визначається кількістю видів діяльності, в яких вона чітко проявляється; 2) сила вольової властивості характеризується ступенем порушення вольових зусиль, спрямованих на подолання перешкод; 3) стійкість вольової властивості – це сталість проявів вольових зусиль в однотипних ситуаціях» [24].

Воля – не вроджене явище, вона формується в процесі всього життя людини. Ініціатива нерозривно пов'язана з творчістю, творчою енергією. Ініціативна людина не боїться творчого ризику. У зв'язку із зростанням самосвідомості можливості розвитку якостей особистості студентів молодших курсів, зокрема ініціативності, зростають. Важливо підвести студентів до необхідності розуміння своїх особливостей, що впливають на їх прагнення до розвитку в себе важливих соціальних властивостей.

Ініціативність – це не тільки бажання виразити себе, але і презентація особистості в соціально-психологічному, міжособистісному просторі. Ініціативність – здійснювана за власним спонуканням суб'єкта форма активності, що включає сміливість у висловленні своєї думки, рішучість у виробленні

конкретних пропозицій і готовність їх здійснити, вміння розміряти свої можливості з масштабом вирішуваних проблем, бачити шляхи вирішення завдань, що стоять перед суспільством, колективом. Тому не випадково формування ініціативності, зокрема студентів молодших курсів, є однією з найважливіших проблем морального виховання особистості.

Будучи проявом особистого інтересу і творчого відношення до діяльності, ініціативність виступає як причина початку і розгортання діяльності. Важливими для цього є умови розвитку ініціативності: позитивне ставлення учнів до ініціативності та ініціативним проявам, установка на прояв цієї якості, володіння способами організації ініціативної поведінки. Доцільно говорити про ініціативну поведінку, в основі якої лежать суспільно значущі, егоїстичні або інші мотиви, коли дія відбувається на рівні раціональної поведінки (необхідні вольові зусилля, примус, моральний стимул для вчинення дії).

Ініціативність по-різному проявляється в різних сферах і видах діяльності (пізнавальної, ігрової, трудової, художньо-творчої тощо). У навчально-пізнавальній діяльності вона стимулює процес пізнання, суттєвим чином впливає на її усвідомленість і розвиває необхідні для даної діяльності властивості суб'єкта: цілеспрямованість, самостійність, відповідальність, наполегливість і т. п. Пізнавальна самостійність – якість, пов'язана з готовністю своїми силами просуватися в оволодінні знаннями.

«Психологія і педагогіка доводять, що пізнавальна самостійність є якість особистості, властивість продуктивної діяльності і фундамент саморозвитку, а також форма поведінки. Однією з вікових особливостей студента молодших курсів є досягнення їм певної міри самостійності. Специфіка юнацької самосвідомості робить можливим формування самостійності (ініціативності) особистості в такій мірі, яка забезпечує усвідомлення нею своєї здатності до саморозвитку, породжує нове ставлення особистості до себе, своєї діяльності, спонукає її до саморозвитку і самонавчання»[22].

Самонавчання дозволяє виявити ініціативність, оскільки студент молодших курсів вчить себе тому, що лежить за межами його навчальної діяльності, для здійснення особистісного зростання використовує свій власний потенціал. Самонавчання, народжуючись з самостійності як якості особистості і представляючи собою її вищий рівень в навчально-пізнавальній діяльності, виступає одним з важливих параметрів прагнення до розвитку особистості своєї творчої активності.

«Ініціативність як стійка і в той же час динамічна якість особистості забезпечує здатність продовжувати пізнавальну діяльність за межами заданої ситуації. Умовами розвитку творчої активності є домінування активного пізнавального інтересу у мотиваційній структурі особистості учня і творчий характер навчально-пізнавальної діяльності.

Ініціативність майбутнього професіонала видається в єдності двох взаємопов'язаних аспектів внутрішнього та зовнішнього.

Внутрішня сторона ініціативності пов'язана з рефлексивною і мотиваційною сферами, морально-вольовими зусиллями та розумовими діями, з пошуком найбільш ефективних способів досягнення намічених результатів і виражається в стійкому прояві творчого мислення як інтелектуального процесу створення нового, нестереотипного, як здатність продукувати ідеї та нестандартно їх втілювати; оригінальності як здатності особи народжувати безліч різноманітних, незвичайних і нестандартних ідей на основі віддалених асоціацій;

допитливості як відкритості до всього нового і невідомому; уяви як створення нових образів згідно з творчими задумами; інтуїції як підсвідомого пізнання істини або ідеї на основі припущення, «внутрішнього голосу» і попереднього міркування як «творчого осяяння».

Зовнішня сторона досліджуваної якості особистості пов'язана з предметною діяльністю і характеризується постійним проявом в ній винахідливості, імпровізації та новаторства; прагненням до активного пошуку цікавої інформації та

нових способів і методів діяльності, вирішення проблем, завдань; реалізацією творчих задумів та ідей в незвичайних і цінних продуктах діяльності; стійко проявляємо здатністю постановки і досягнення мети, діяльності без сторонньої допомоги»[28].

Для формування у майбутніх соціальних працівників позитивної мотивації та розвитку їх соціальної ініціативності в університеті проводять «Дні факультету», тижні кафедри під час яких їх залучають до організації і проведення різноманітних флешмобів, виставок, ярмарків, аукціонів, майстер-класів, тематичних гостьових заходів, мистецьких проєктів, марафонів, круглих столів, квестів, студентській грі-турнірі. Ефективним засобом формування соціальної ініціативності, соціальних умінь і навичок, умінь працювати в команді майбутніх фахівців визначаємо змагання команд КВК за кубок ректора. Студенти об'єднуючись в команди готують гумористичні номери та презентують їх журі.

«Застосування технологій у формуванні соціальної ініціативності студентів в умовах закладу вищої освіти сприяло розширенню їх знань про технології й способи соціальної взаємодії, соціальну ініціативність, розвитку їх соціальних умінь і навичок, соціально-значущих якостей, оволодінню способами гармонійної взаємодії з оточуючими. Коучинг-технологія як засіб навчання спрямована на усвідомлення студентами соціальної значущості майбутньої професійної діяльності.

Молодіжні ініціативи як засіб взаємодії молоді та органів молодіжної політики, забезпечують двосторонній процес виявлення, прийняття, сприяння задоволенню потреб майбутніх соціальних працівників, формуванню у них соціальної ініціативності.

Робота молодіжних форумів спрямована на розкриття творчого потенціалу студентської молоді для її залучення у здійснення державної молодіжної політики за допомогою розвитку активної життєвої позиції, соціальної ініціативності. Форуми виступають унікальним майданчиком для реалізації проєктних ініціатив студентської молоді. Унікальність форумних майданчиків полягає в тому, що вони

потенційно дозволяють реалізувати принципи, які відповідають новим трендам в освіті: індивідуалізації, відкритості й варіативності, сприяють формуванню соціальної ініціативності майбутніх фахівців.

Кожний форум має свою специфіку і сприяє залученню молоді в інноваційну діяльність, науково-технічну творчість, молодіжні медіа, волонтерську діяльність. Ефективною з точки зору формування соціальної ініціативності визначаємо співпрацю студентської молоді»[17] .

У результаті соціально активної значущої діяльності у майбутніх фахівців формується не тільки соціальна ініціативність, соціально-значущі якості, але й набуваються загальнопрофесійні та професійні компетенції: соціальна культура управлінської діяльності, готовність до координації соціальної роботи, проведення ділових переговорів і зустрічей, здатність до участі у соціальних проектах.

«Розвитку соціальної ініціативності як особистісної цінності слугує також участь студентів у соціальному проекті «З Києвом і для Києва». Соціальний проект сприяв індивідуальній самореалізації кожного студента, активній участі у громадському житті столиці, розвитку їх соціальних ініціатив.

Соціальна ініціативність виявляється в уміннях генерувати нові ідеї, перетворювати їх у нові продукти і послуги, отримані знань про особливості розробки проектів, а також можливих ризиків у процесі їх реалізації.

Участь майбутніх фахівців у проектній діяльності сприяє розвитку умінь: взаємодіяти з іншими фахівцями, закладами, організаціями з надання соціальних послуг; взаємодіяти із ЗМІ для залучення уваги суспільства до надання соціальної саморозвитку, здійснення соціально значущої діяльності»[21].

«Формування ініціативності студента молодших курсів здійснюється за умови його ціннісного розвитку, коли в процесі навчально-пізнавальної діяльності студент вибирає і вибудовує власну особистісно значущу систему цінностей, входить у світ знань опановує комунікативний та особистісний досвід, творчими

засобами і методами вирішення наукових і життєвих проблем, відкриває рефлексивно-смісловий світ свого образу Я, несе емоційно-вольове навантаження. Виходячи з того, що статична модель ініціативності містить у собі блоки активності і самостійності, виділяється ще ряд наступних її компонентів: - мотиваційно-ціннісний; - когнітивний; - емоційно-вольовий; - креативно-діяльнісний «[1].

Опора на ці компоненти ініціативності дозволяє визначити роль кожного з них в процесі особистісного і професійного розвитку учня, підібрати відповідні елементи предметної діяльності та види її змісту. Виділяються наступні рівні розвитку ініціативності: Безініціативний рівень. Низька адаптивність, рефлексія відсутня мотивація до успіху не розвинена, яскраво виражена імпульсивність поведінки, що позначається на утриманні і формі висловлювань, ідей, пропозицій і викликає у однокурсників іронію, зауваження; це згодом веде до пасивності в навчанні, пізнавальної діяльності, а загалом – до зниження результативності діяльності і, отже, громадської цінності особистості.

Досить виражена виконавська звична ініціативність, але вона дуже нестійка. Вольова ініціативність представлена слабо. Вона проявляється короткочасно і, як правило, лише в тих видах діяльності, які подобаються. У важких ситуаціях такий студент байдужий, безініціативний, а при вимозі взяти активну участь у навчально-пізнавальній, ігровій та інших видах діяльності бурхливо реагує, афективно. Формально-ініціативний рівень. Яскраво виражена виконавська ініціативність. В основному вона проявляється в добре знайомій діяльності, легко здійсненних ідеях, обмежується стереотипними діями, які не потребують значних зусиль.

Поведінка досить усвідомлено, імпульсивність при прояві ініціативності дає про себе знати вкрай рідко. Вольова активність і ініціативність слабо виражені. Проявляють ініціативу, але не отримавши підтримки викладача та однокурсників, студенти цього типу переходять до звичної діяльності.

У позанавчальній діяльності воліють спокійні, не вимагають напруги заняття (кіно, телебачення, читання художньої літератури), пов'язані тільки з отриманням

задоволення. Аморальні вчинки здійснюються ними рідко, але і суспільна цінність представників цього типу невелика: питома вага суспільно корисної діяльності занадто мала активність, ініціативність їх підтримується за допомогою постійної зовнішньої стимуляції. Деяка ініціативність спостерігається тільки в особисто значущій діяльності.

« Ініціативний рівень. Це студенти молодших курсів з яскраво вираженою вольовою ініціативністю. Така ініціативність забезпечує їм подолання значних труднощів, досягнення висунутих ідей, знаходження оптимальних рішень. Їх ініціативність створює їм авторитет, вони користуються повагою серед одногрупників.

Їх імпульсивність знаходиться в підлеглому положенні. Студенти молодших курсів цього типу, як правило, проявляють цілеспрямованість, велику працездатність. Звичайно ж, у багатьох студентів в основі прояви вольової ініціативності лежить досить розвинена звична відтворююча ініціативність.

Становлення ініціативної особистості відбувається в процесі активного і свідомого освоєння нею дійсності. Процес формування ініціативності студентів молодших курсів складається з трьох етапів» [2].

«І етап – адаптивно-стимулюючий – спрямований на формування мотиваційно-ціннісного і когнітивного компонентів. Мета даного етапу – адаптація студентів молодших курсів в системі вищої освіти, активізація і стимулювання у студентів мотиву досягнення. Під адаптаційною здатністю розуміється здатність людини пристосовуватися до різних вимог середовища (як соціальної, так і фізичної) без відчуття внутрішнього дискомфорту і без конфлікту із середовищем. Адаптація – передумова активної діяльності і необхідна умова її ефективності. У цьому полягає позитивне значення адаптації для успішного функціонування індивіда в тій або іншій соціальній ролі. Необхідність процесу адаптації обумовлена певними факторами.

II етап – змістовно-процесуальний – спрямований на формування когнітивного і емоційно-вольового, а також на розвиток мотиваційно-ціннісного компонентів.

Метою цього етапу є організація навчально-пізнавальної діяльності, що сприяє активному формуванню ініціативності у студентів молодших курсів. Основні завдання цього етапу – формування у студентів молодших курсів умінь активно включатися в навчальну діяльність, самостійно мислити, проявляти активність, розвивати самооцінку, досвід поведінки та емоційного реагування, долати труднощі, виконувати справу добре, якісно, покращувати результати своєї діяльності.

III етап – оціночно-рефлексивний – спрямований на створення умов для самореалізації, накопичення досвіду досягнень в навчально-пізнавальній діяльності, включення в творчу діяльність. Основним засобом реалізації цих цілей виступає ситуація узагальнюючого успіху. Ситуації такого типу доцільно конструювати в умовах командних змагань, колективно-творчих справ»[22].

Розвитку ініціативності в системі вищої освіти сприяло урізноманітнення інструментів та механізмів, завдяки яким людина отримує більше можливостей для самореалізації. Інформаційно-технологічний прогрес дозволяє здобувачу вищої освіти актуалізувати принципи самоорганізації [7].

Цифровий простір надає організованості при прояву освітньої активності. Відбувається структурування процесів вираження ініціатив при набутті фахових компетенцій. Такі реалії дозволяють уникати психологічно-емоційних дисбалансів при актуалізації ініціативності студента.

«Враховуючи нові реалії індивідуальної активності здобувачів вищої освіти, зазнають змін практично-орієнтовані складники освітнього процесу: робочі навчальні плани та програми. У програмних елементах вносяться елементи активності студента – майбутнього фахівця в цільових та функціональних кластерах. До стандартних аспектів, які формують знання, уміння і навички фундаментального характеру додається елемент само ідентифікації. Ініціативність у цьому сегменті посідає одне з важливих місць в структурі індивідуальних професійно-ділових якостей.

Одним з актуальних практично-орієнтованих проявів ініціативності в освітньому

процесі вищої школи є використання стратегії саморегульованого навчання [8]. Такий формат освітньої активності набуває широкої популярності, оскільки він суттєво підвищує рівень якості навчання. Особливістю, яка надає пріоритетного статусу саморегульованому навчанню є зацікавленість та мотивація студента. Зрозуміло, що такі характеристики формуються передовсім через ініціативність, яка має своє підґрунтя»[23].

В освітньому процесі важливим є не лише декларативність ідей підтримки ініціативності, але й практичні механізми забезпечення ініціатив студентів. Теоретикосвітоглядним інструментом супроводу само ідентифікації та активності здобувачів вищої освіти є аналітичного та критичного мислення [8]. За допомогою цих елементів ініціативи набувають чіткості та реалістичності, що дозволяє інтегрувати їх до загальноосвітньої системи загалом та навчально-виховного процесу зокрема.

«Для актуалізації ініціативності у освітньому процесі особливе значення має ефект наслідування . Якщо викладач або залучена до освітнього процесу особа виявляють стійкі лідерські якості, які є взірцем чи еталоном для учасників освітнього процесу, то такий факт суттєво впливає на рівень ініціативності. У ціннісному розумінні будь-яка само ідентифікаційна активність має мати певні витоки, які визначають вектори спрямованості активності людини. Тому, для системи вищої освіти поняття ініціативність часто асоціюється з наслідуванням актуальних прикладів індивідуальних дій»[11].

При розгляді проблеми ініціативності в системі вищої освіти, постає декілька суперечливих дихотомій, які потребують роз'яснення задля уникнення негативних проявів при актуалізації ініціативи. Серед ключових протиріч відзначається протистояння реляційного та сталого лідерства [11].

З одного боку, ініціативність також має ознаки змінності та непостійності. Тут і проявляється основна місія освіти у впорядкуванні ініціатив студентів. Надання ініціативності чіткої ціннісної орієнтації та практичної цілісності та реальності дозволяє перетворити ініціативу з прагнень до реалізованих елементів. Здобувач вищої освіти, який реалізує свої ініціативи в освітньому процесі або спостерігає

їхню успішність у виконанні інших отримує важливий досвід у вигляді навичок гнучкості та креативності.

«Система вищої освіти стрімко втрачає свою організаційну «ізолюваність» від суспільства до рамок освітніх установ, що традиційно закріплюється константами освітніх програм, часом навчання, формами навчання та контролем над результатами навчання. Подібна інституалізація стає все більш гнучкою, орієнтуючись на динамічну зміну освітніх потреб суспільства. Якісна підготовка конкурентоспроможного фахівця стає результатом тісного конструктивної взаємодії вузу та суспільства.

Тільки концентруючи в рамках власної особистості освітні, професійні та цивільні запити влади, роботодавців, суспільства, синтезуючи їх у позиції, що відповідає його особистісним інтересам та що виявляється у його самостійному цілепокладанні, творчої організації освітнього процесу та соціальної відповідальності за досягнуті результати, вища школа надає можливість становлення сучасного фахівця»[51]

Висновки до розділу 2

Студентська юність – перший період дорослого самостійного життя. Відповідальність за власну долю, за майбутнє життя визначає специфіку віку. Цей вік стає другим перехідним періодом у розвитку особистості: підліток тісно пов'язаний зі своїм дитинством, що проходить, а юнак-студент тягнеться до молодості й зрілості, що наближаються. Вчені вказують, що в цей період відбуваються дві значущі зміни в житті особистості: органічна – статеве дозрівання – і культурна – відкриття свого "Я", становлення особистості й світогляду [6]. Виникнення життєвого плану як системи пристосування й активності, усвідомленої юнаком, завершує процес культурного розвитку.

Студентська пора, як правило, дає ще більші можливості для реалізації ініціативності при нестандартному вирішенні питань: пошук та створення умов для оптимального творчого вияву студентами такої інтегральної якості, як ініціативність у процесі професійного самоосвіти та становлення є актуальним у

сучасне суспільство.

Ініціативність стимулює усвідомленість процесу пізнання, розвиває цілеспрямованість, самостійність, відповідальність, наполегливість та інші важливі для майбутнього фахівця якості, впливає на зміна ставлення суб'єкта до інших суб'єктів, до діяльності, та зокрема до самого процесу пізнання. Формування ініціативності як якості особистості може бути досягнуто за чіткої цільової спрямованості професійної діяльності

Ініціативність студентів є інтегративною якістю особи, що передбачає активну та самостійну постановку нових цілей, прагнення досягти їх, прийняття рішень та реалізації. В.В. Серіков виділяє основні структурні компоненти ініціативності студентів: мотиваційно-ціннісний; когнітивний; емоційно-вольовий; креативно-діяльнісний.

Виділяють систему рівнів сформованості ініціативності студентів молодших курсів, яка представлена безініціативним, формально-ініціативним, ініціативним рівнями, які можуть бути виявлені на основі наступних критеріїв: цілеспрямованості; рішучості; діяльності; наполегливості; рефлексивності; адаптивності; прагнення до успіху.

Отже можливо виокремити студентство, як особливу соціальну групу, для якої характерні особливі умови проживання та побуту, навчання, трудової діяльності; яка вирізняється активною поведінкою в соціумі і системою цінностей. Взаємодія з різними соціальними групами, неформальними утвореннями, громадськими організаціями, пошук життєвих смислів, професійне самовизначення, прагнення до втілення інноваційних винаходів, підтримка прогресивних поглядів, жага досягнень, активна життєва позиція, бажання до змін та перетворень життя – є основними рисами, що відрізняють студентство від інших соціальних груп.

На основі теоретичного аналізу наукових підходів розглянути загальні соціально-психологічні особливості студентського віку, які розкривають особливості соціальної ситуації розвитку, становлення когнітивної сфери, психічних новоутворень віку, провідної діяльності і спілкування, емоцій,

пов'язаний з формуванням особистості в цілому. Визначили, що основні закономірності та суперечності студентського віку обумовлюють необхідність вивчення особливостей емоційної насиченості навчально-пізнавальної діяльності студентів, зокрема емоційного ставлення до неї.

З психолого-педагогічної точки зору однією з умов розвитку ініціативної діяльності є створення оптимальних можливостей для реалізації студентом потенційних можливостей, включення до пошукової пізнавальної процес не лише логічних механізмів, а й попередження, прогнозування, інтуїції, варіативний пошук рішення проблем студентами; імітація певних дій.

Переорієнтація освітнього процесу від авторитарних прийомів та способів на студента систему стимулювання студентів молодших курсів, створення умов зростання мотивації, особистих досягнень та як наслідок ініціативи.

Показниками прояви студентами соціальної ініціативності є залучення актуальних додаткових джерел інформації з профільного навчального предмету; використання професійних знань під час проведення наукових досліджень; самостійна інтерпретація застосування професійних знань у вирішенні конкретних професійних проблем; застосування професійних знань у практичній роботі; презентація потенційним роботодавцям професійних можливостей спеціаліста.

Ініціативність студентів, яка є проявом інтересу особистості до навчально-пізнавальної діяльності, формою активності студента, заснована на необхідних вольових зусиллях, примусу, моральних стимулах діяльності. Подальшого дослідження потребують розробка соціально-психолого-педагогічних методів формування ініціативності студентів у навчально-пізнавальній діяльності.

РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВИ ІНІЦІАТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ТА СТУДЕНТІВ

3.1. Програма емпіричного дослідження

Аналіз вітчизняної та зарубіжної наукової та науково-практичної літератури з проблеми дослідження показав, що старший підлітковий вік – важливий період у житті кожної людини, коли в психологічному плані відбувається зміна відповідної парадигми мрій та ідеалів. У старшому підлітковому віці відбуваються суттєві зміни особистості. Вони забезпечують адаптацію та їх пристосування до навчання у вищих навчальних закладах (ВНЗ), а також для дорослого життя.

Перевірку методологічної бази психологічного дослідження особливостей ініціативності було продовжено шляхом проведення комплексного системного аналізу цієї риси особистості студентів та старшокласників та вивчення її психологічних характеристик у порівнянні з характеристиками цієї властивості.

Завдання дослідження:

1. Підібрати діагностичний інструментарій виявлення особливостей ініціативності старших школярів та студентів.
2. Визначити рівні ініціативності старших школярів.
3. Визначити рівні ініціативності студентів.
4. Зробити порівняльний аналіз ініціативності старших школярів та студентів.

Дослідження було проведено на базі ОНУ ім. І.І.Мечникова та спеціалізованої школи № 63 I–III ступенів міста Одеса.

У дослідженні індивідуальних особливостей ініціативності взяли участь 53 старших школярів та 53 студента.

3.2. Методи та методика дослідження

Рівні сформованості у старшокласників та студентів ініціативності були досліджені за методиками:

Методика “Особистість як система цінностей” Галкіна С.(визначення рівня сформованості ціннісних орієнтацій);

Тест на визначення рівня сформованості громадянських якостей учнів 15–19 років (П. Ігнатенко, В. Поплужний, Н. Косарева, Л. Крицька);

Методика «Морфологічний тест життєвих цінностей» (автори: В.Сопов, Л.Карпушина)

Бланковий тест “Ініціативність» (розроблен О.І.Крупновим). Методика дає кількісну та якісну оцінку компонентів ініціативності.

3.3.Результати емпіричного дослідження

Методика визначення рівня сформованості ціннісних орієнтацій (Галкин С.) (таблиця 1)

За результатами дослідження рівні сформованості соціальних цінностей знаходиться: на високому рівні у 23% старших школярів та 24% студентів; достатній рівень у 25% школярів та 27% студентів; середній рівень у 34% школярів та 32%студентів; низький рівень у 18%школярів та 17%студентів

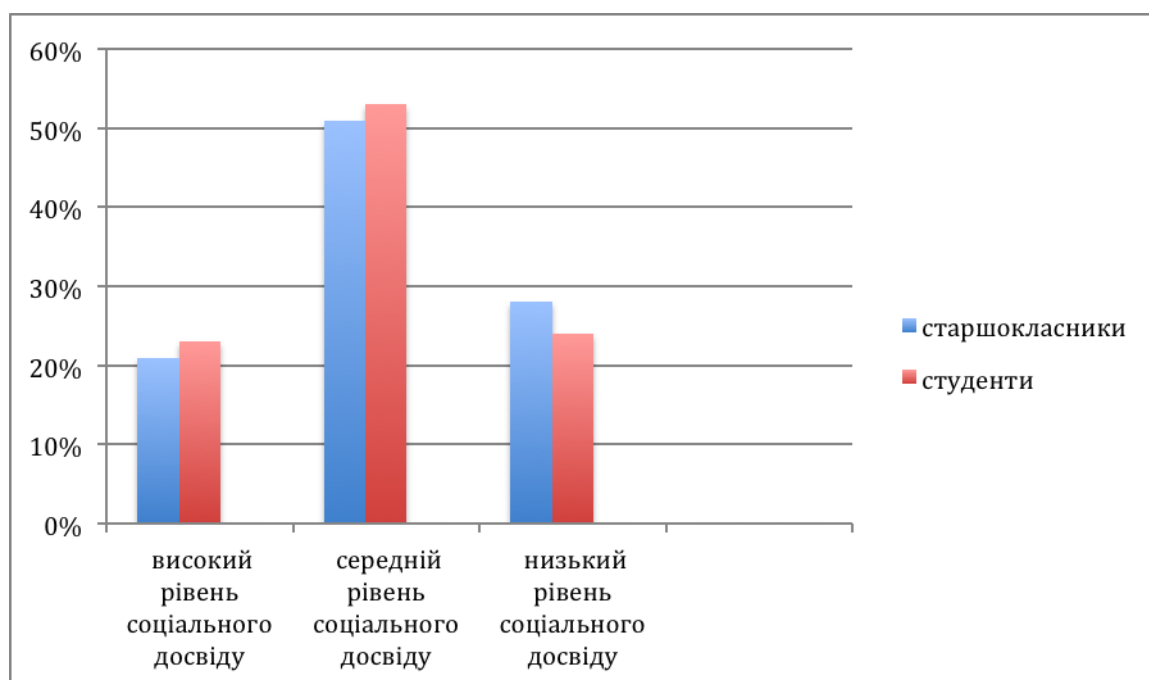
Досліджувана група	Кількість осіб	Рівні сформованості соціальних цінностей	%
Старши школярі	57	високий	23
		достатній	25
		середній	34
		низький	18
Студенти	57	високий	24
		достатній	27
		середній	32
		низький	17

Таблиця 1. Рівні сформованості соціальних цінностей у старшокласників та студентів(Методика Галкіна С.)

Тест на визначення рівня сформованості громадянських якостей учнів 15–19 років (П. Ігнатенко, В. Поплужний, Н. Косарева, Л. Крицька)

Рівень сформованості у старшокласників громадянської ініціативності у позакласній діяльності може бути достатнім і знаходитись в інтервалі від 28 до 17; рівень сформованості у старшокласників громадянської ініціативності у позакласній діяльності може бути середнім і знаходитись в інтервалі від 16 до 7; рівень сформованості у старшокласників громадянської ініціативності у позакласній діяльності може бути низьким і знаходитись в інтервалі від 8 і менше.

Рівень сформованості у студентів громадянської ініціативності у позанавчальної діяльності може бути достатнім і знаходитись в інтервалі від 29 до 18; рівень сформованості у студентів громадянської ініціативності у позанавчальної діяльності може бути середнім і знаходитись в інтервалі від 15 до 6; рівень сформованості у студентів громадянської ініціативності у позанавчальної діяльності може бути низьким і знаходитись в інтервалі від 6 і менше.

Малюнок 1. Рівень соціального досвіду старшокласників та студентів (Методика П. Ігнатенко, В. Поплужний, Н. Косарева, Л. Крицька)

Обстеження 53 старшокласника та 53 студентів засвідчили, що 21% з старшокласників та 23% студентів мають високий рівень соціального досвіду;

51 % старшокласників та 53% студентів – середній;

28 % старшокласників та 24% – низький. (малюнок 1)

Методика «Морфологічний тест життєвих цінностей» (автори: В.Сопов, Л.Карпушина)(таблиця 2.)

Досліджувана група	Кількість осіб	Рівні сформованості соціальних цінностей	%
Старши школярі	57	високий	7
		достатній	29
		середній	52
		низький	12
Студенти	57	високий	11
		достатній	37
		середній	42
		низький	10

Таблиця 2. Рівні сформованості соціальних цінностей за мотиваційним критерієм у старшокласників та студентів (Методика В.Сопова, Л.Карпушиної)

Результати дослідження сформованості соціальних цінностей за мотиваційним критерієм у старшокласників та студентів свідчать, що :

на високому рівні у 23% старших школярів та 24% студентів; достатній рівень у 25% школярів та 27% студентів; середній рівень у 34% школярів та 32% студентів; низький рівень у 18% школярів та 17% студентів.

Бланковий тест «Ініціативність» (розроблен О.І.Крупновим).

В результаті факторного аналізу старшокласників та студентів було виявлено чотири фактори в обох групах.

Перший фактор ініціативності старших школярів містить змістовно-сміслові характеристики (соціоцентричність, осмисленість, об'єктивність) та регуляторно-динамічні (енергійність та астенічність). Отримані дані свідчать про те, що старші школярі більше зосереджені на організації спільної справи та роблять це мотивовано легко, відчуваючи при цьому радісні емоції та почуття задоволення. Цей фактор включав позитивні компоненти інструментального та мотиваційного аспектів ініціативності.

Другий фактор ініціативності ввібрав у себе компоненти регуляторно-динамічних компонентів, а саме: змінні енергії, астенічності, екстерналії, операційних та особистісних труднощів. Цей фактор можна назвати агармонійним, оскільки він включає ознаки, які не сприяють продуктивному виконанню ініціативи, зокрема, нездатність вийти за рамки інструкцій, приписів, а також емоційні переживання, пов'язані з почуттям страху, тривоги, передчуттям можливого провалу починань, роздратуванням від невдалого прояву ініціативи. Крім того, вони сподіваються, що багато ініціатив залежать від удачі та везіння.

Третій фактор ініціативності включав змінні соціально та особистісно значущих цілей реалізації ініціативи, а також егоцентризм. Старші школярі спрямовані на отримання переваг у житті, певної переваги над іншими людьми, бажання бути незалежними та самодостатніми.

Четвертий фактор включав когнітивні змінні – осмисленість, усвідомленість, продуктивну змінну – суб'єктивність та інтернальність. Цей фактор показує, що старшокласники схильні вважати ініціативність одночасно творчим початком у поведінці та діяльності людини та, водночас, вродженою рисою особистості. На їхню думку, ініціативність, перш за все, сприяє зміцненню самоповаги та підвищенню власної самооцінки. Вони також схильні вважати, що ініціативність завжди залежить лише від їхніх можливостей, від них самих, від впевненості в собі.

Проведення якісного аналізу дозволило скласти характеристики вікових

особливостей ініціативності студентів та школярів на основі вивчення загального та специфічного в їх психологічних проявах для кожної групи.

Аналізуючи установчо-цільові особливості ініціативності студентів та школярів, можна зазначити, що на першому місці стоять особистісно значущі цінності, а саме бажання бути потрібною та коханою людиною(малюнок 2):

97% у студентів та 86% у школярів.

Найбільша різниця у ступені вираженості особистісно значущих цінностей отримана в такій характеристиці ініціативності, як структура сімейного життя :

87% у студентів та 78% у школярів .

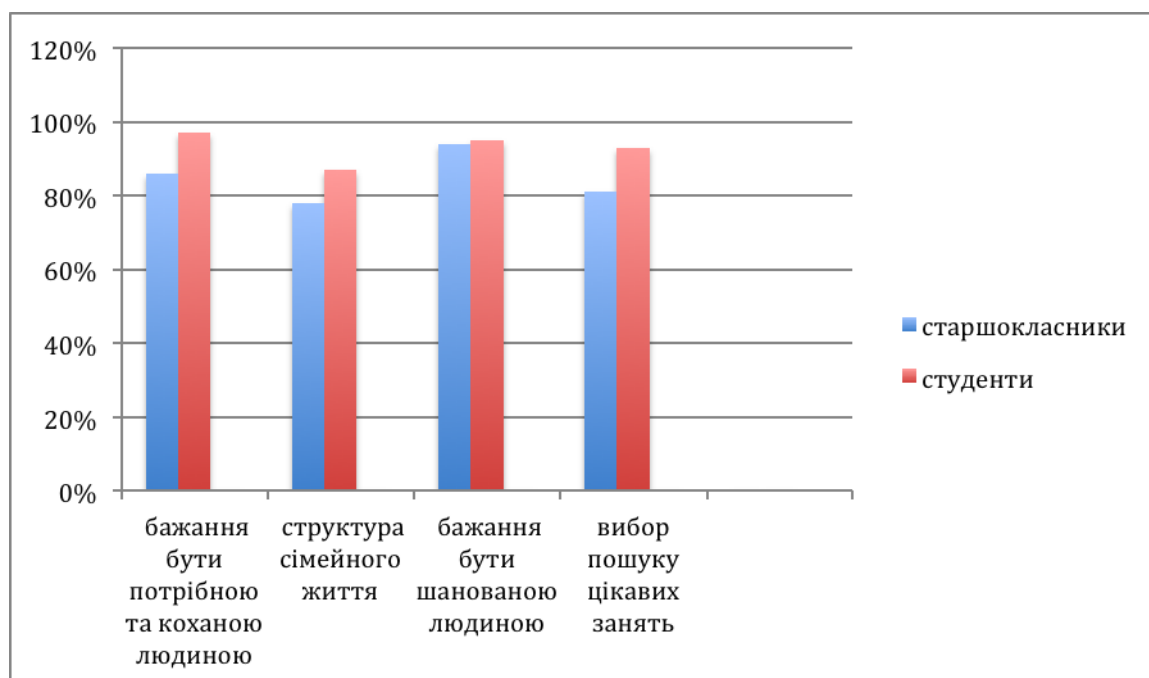
Серед ознак, що характеризують соціально значущі цінності, на перший план у студентів та школярів виходить бажання бути шанованою людиною:

95% та 94% у школярів .

Відмінності проявилися в частоті вибору пошуку цікавих занять:

93% у студентів та 81% у школярів ;

досягнення суспільного визнання в групі 71% у студентів та 69% у школярів
заняття підприємництвом та комерцією 73% у студентів та 59% у школярів .

Малюнок 2. Установчо-цільові особливості ініціативності студентів та школярів

Показники вираженості змінних ставленно-цільового компонента вищі серед

студентів, ніж серед школярів. Розподіл мотиваційних характеристик ініціативності серед студентів та школярів свідчить про те, що як студенти, так і школярі надають більшу перевагу соціоцентричним рисам.

На першому місці за рівнем вираженості в обох групах було бажання допомагати іншим людям:

87% у студентів та 76% у школярів .

Відмінності спостерігаються в бажанні допомогти колективній справі 71% у студентів та 57% у школярів .

При розгляді егоцентричних мотивів ініціативності серед студентів та школярів найбільші відмінності проявилися в бажанні проявити себе з найкращого боку 37% у студентів та 23% у школярів .

Намір отримати від життя якомога більше 47% у студентів та 45 % у школярів , намір покращити своє фінансове становище 67 % у студентів та 75% у школярів .

За іншими характеристиками мотиваційного компонента, відсоткові показники у студентів перевищують аналогічні показники у школярів.

При аналізі когнітивних ознак ініціативності було виявлено, що як студенти, так і школярі розглядають ініціативу як засіб подолання інерції та стереотипів 85% у студентів та 87% у школярів .

Специфічною ознакою осмисленості у студентів була здатність людини продукувати нові ідеї 89%,

визначення ініціативності як творчого початку в поведінці та діяльності людини 86%.

За ступенем вираженості ознак усвідомленості, студенти та школярі вважають, що ініціативність є стабільною рисою, яку неможливо змінити 64% та 67%.

Відмінності в показниках за змінною усвідомленості проявилися в частоті вибору ініціативності як властивості, що залежить від типу темпераменту 39% та 31%

як риси характеру, що передається у спадок 29% та 19%.

Отримані дані дозволяють зробити висновок, що наявність ознак усвідомленості свідчить про неточність розуміння ініціативності респондентами в обох групах. У результаті компоненті ініціативності студенти та школярі показали вищі

показники суб'єктно-особистісної змінної за рівнем вираженості.

Схожість проявилася в бажанні відчувати себе потрібною людиною 83% та 85%.

Найбільшу різницю було виявлено в таких предметно-діяльнісних характеристиках, як покращення творчого клімату в групі 51% та 39%.

За суб'єктно-особистісними ознаками ініціативності найбільш суттєві відмінності полягають у ступені вираження підприємливості та самостійності 55% та 47%.

Збіг виборів відзначено у посиленні самооцінки при прояві ініціативи 23% та 25%.

Водночас школярі показали вищі показники ініціативності, ніж учні, за всіма суб'єктивними характеристиками.

При аналізі ознак динамічного компонента, на першому місці у змінній енергії у студентів та школярів є прояв ініціативи навіть за несприятливих умов 79% та 91%.

Особливістю студентів є відмова від використання кліше 77%, а у школярів – легкість та спонтанність у реалізації ініціатив 76%.

Аенершетичність :студенти та школярі надають перевагу йти добре відомою, протоптаною стежкою 82% та 83%, але водночас школярі відчувають більше труднощів у прояві ініціативи, вважаючи, що їм потрібен якийсь поштовх: 54% та 65%). Так, у динамічному компоненті ініціативи гармонійні характеристики більш виражені у студентів, ніж у школярів, це свідчить про їхню поведінкову активність та послідовність прояву цієї властивості.

В емоційному компоненті респондентів обох груп стан радісного збудження перед проявом ініціативи 48% та 45% : близький за ступенем вираженості астенізму. Специфічна особливість астенізму у студентів проявляється в радісних переживаннях у разі підтримки ініціатив: 88%, а школярі відчувають глибше задоволення від процесу прояву ініціативи: 85%.

Серед астенічних ознак ініціативності студенти та школярі обирають страх і тривогу щодо можливого провалу починань 33% та 34%. Решта показників вираженості астенічних ознак ініціативності у студентів вищі, ніж у школярів. На

перший план розподілу змінних інтернальності в обох групах вийшли ознаки залежності реалізації ініціатив від самої людини (87% та 85%) та від впевненості в собі (77% та 73%). Специфічною особливістю студентів є внутрішня активність як основа будь-яких ініціатив (87% у школярів – власні можливості у реалізації ініціатив (65%).

Загалом, дані щодо регуляторного компонента ініціативності за ступенем вираженості ознак у студентів значно перевищують аналогічні показники у школярів.

У рефлексивно-оціночному компоненті ініціативності за ступенем вираженості операційних труднощів студенти та школярі виділяють відсутність чіткої мети (55% та 53%). Специфічною особливістю ініціативності студентів є труднощі, пов'язані з надмірною регламентацією ініціативи (37%), а школярів – з відсутністю навичок та вмінь у своєчасному прояві проактивних дій (35%). За ступенем вираженості змінної емоційно-особистісних труднощів специфічна особливість студентів проявилася у відсутності сил та волі, що заважає їм доводити ініціативу до кінця (54%), а школярі частіше, ніж студенти, дратуються, коли їм не вдається проявити свою ініціативу (43%).

Школярі відчують більше операційних труднощів під час виконання ініціативних дій, а прояв ініціативи студентів більше гальмується особистісними труднощами, пов'язаними з емоційно-вольовою сферою та низькою самооцінкою своїх можливостей.

Результати факторного аналізу ініціативності студентів показали: (Додаток 1)

Перший фактор містить регуляторні та динамічні характеристики, зокрема змінні енергії, астенії, екстерналії, операційних та особистісних труднощів. Цей фактор можна назвати агармонічним, оскільки він включає ознаки, які не сприяють прояву активних дій. Враховуючи, що ініціатива часто стримується через те, що вона залишається непоміченою та не завжди оцінюється іншими людьми, студенти

рідко ризикують під час реалізації своїх починань, часто не виходять за рамки даних інструкцій та приписів, а в емоційній сфері відчують почуття невпевненості та тривоги під час реалізації своїх починань, зазнаючи різних труднощів.

Другий фактор переважно увібрав у себе показники змістовного аспекту ініціативи (осмисленість, усвідомленість, об'єктивність, суб'єктивність), тобто смислові інтерпретації в розумінні ініціативи суб'єктом, а також ефективність її реалізації в діяльності. Зокрема, студенти вказують, що ініціатива сприяє розвитку нових ідей та є засобом подолання інерції та стереотипів.

Продуктивні змінні свідчать про те, що, з одного боку, вони намагаються підвищити творчий потенціал у спільній справі та покращити співпрацю з іншими людьми. З іншого боку, їхня ініціативність сприяє підвищенню самооцінки та впевненості в собі. Водночас вони схильні вважати, що ініціативність є вродженою рисою особистості. Інтернальність свідчить про те, що студенти схильні вважати, що успішна ініціативність залежить від впевненості в собі, а внутрішня активність є головною основою будь-якої ініціативи.

Третій фактор включав змінні соціально та особистісно значущих цілей для реалізації активної ініціативи. Ініціативність студентів спрямована не лише на досягнення особистих цілей, а й на досягнення соціальних цілей. Специфічні особливості вищезазначених змінних зводяться до системи стимулюючих мотивів ініціативності – з одного боку, соціоцентричних (бажання надихнути друзів своєю ініціативою, бажання допомогти колективній справі, бажання допомогти іншим людям), з іншого – егоцентричних (бажання проявити себе з найкращого боку, підвищити свій авторитет, намір покращити своє фінансове становище).

Четвертий фактор містить продуктивну складову – об'єктивність та емоційну – емоційність. Ініціативність студентів сприяє покращенню співпраці з іншими людьми; сприяє розвитку творчого ставлення до справи, успіху в різних видах діяльності. Водночас вони відчують радісні емоції; почуття вдячності до людей,

які позитивно оцінюють їхню ініціативу.

Порівнюючи текстурну структуру ініціативності старших школярів та студентів, можна виявити:

У першому факторі у старших школярів присутні змістовно-семантичні (соціоцентричність, осмисленість, об'єктивність) та регуляторно-динамічні змінні (енергія, астеничність), тоді як у студентів – лише регуляторно-динамічні змінні (енергія, аенергія, астеничність, екстернальність, операційні та особистісні труднощі).

Старші школярі легко демонструють ініціативні дії, і вони відчують почуття задоволення. Студенти, навпаки, не відчують бажання проявляти ініціативу. Це може виникати через те, що, очевидно, їхня активність, яку вони проявили, не була помічена та оцінена.

Другий фактор: У старшокласників присутні лише регуляторно-динамічні змінні (брак енергії, астеничність, екстернальність, операційні та особистісні труднощі), тоді як у студентів переважно змістовно-семантичні змінні (осмисленість, усвідомленість, об'єктивність, суб'єктивність) та одна змінна регуляторно-динамічної сфери – «інтернальність». У цьому факторі старшокласники проявили агармонійні риси.

Старшокласники не намагаються проявляти ініціативу, а якщо й проявляють, то дуже неохоче та не відчують радісних почуттів. З одного боку, учні мають розуміння ініціативності як творчого начала, а з іншого боку, учні схильні вважати, що ініціативність – це риса, яку важко розвинути.

Третій фактор мало відрізняється між старшокласниками та студентами. Він містить змістовно-сміслові змінні – соціально та особистісно значущі цілі, егоцентризм.

Старшокласники та студенти орієнтовані на реалізацію соціально та

особистісно значущих цілей. Різниця полягає в тому, що у студентів є така змінна, як соціоцентризм, тобто ініціативність студентів більше орієнтована на бажання та прагнення краще організувати спільну справу та надихнути всіх своєю ініціативою.

Четвертий фактор у старших школярів містить такі змістовно-сміслові змінні, як осмисленість, усвідомленість, суб'єктність та інтернальність.

У студентів є одна змінна змістовно-сміслового аспекту – суб'єктність та одна змінна регуляторно-динамічної сфери – стентність.

Ініціативність старших школярів спрямована на себе, тобто на зміцнення самоповаги, підвищення самооцінки, а інтернальність свідчить про активність саморегуляції ініціативи. Ініціативність учнів більше спрямована на співпрацю в команді, а стентність свідчить про позитивний досвід у процесі реалізації ініціативних дій.

Індивідуально критичні відмінності змінних ініціатив старших школярів і студентів

У процесі емпіричного дослідження:

-у вибірці старших школярів виявлено три основні типи реалізації ініціативи (поінформованості, домінуванням позитивних емоцій та особистих труднощів),

-у студентів зазначені змінні виражені менше. При цьому значення суспільно значимих та особистісно значущих цілей у студентів перевищує значення старших школярів.

- необхідно розробляти програми гармонізації та розвитку ініціативи старших школярів з урахуванням індивідуально-типових особливостей її прояву в рамках системно-функціонального підходу, що дозволить використовувати її в практичній діяльності психологів середніх навчальних закладів.

Отримані показники дозволяють надати детальні якісні характеристики

ініціативності студентів та старшокласників, які можуть бути використані при підготовці та подальшій апробації комплексних програм, як індивідуальних, так і групових, для корекції, розвитку та гармонізації ініціативності.

Дослідження психологічних характеристик ініціативності у студентів та школярів дозволяє зробити такі висновки.

1. Психологічні прояви ініціативності у студентів та школярів виражаються в унікальності сукупності, тобто якісному складі різних змінних ініціативності, а також у ступені переваги певних ознак реалізації цієї властивості. Для більшості ознак ініціативності відсоткове співвідношення показників у студентів перевищує аналогічні показники у школярів.

2. Найбільш суттєві відмінності у ступені вираженості окремих змінних ініціативності між групами виявлені як у мотиваційно-семантичному, так і в її регуляторно-динамічному аспектах. Отже, встановлені відмінності в ініціативності стосуються як причин, що генерують проактивну поведінку, так і способів її реалізації. Ці відмінності найчіткіше проявилися в регуляторному, мотиваційному та когнітивному компонентах ініціативності для гармонійних змінних (інтернальність, соціоцентричність, значущість).

3. Збіг відсоткових співвідношень ознак ініціативності між досліджуваними групами виявлено в показниках емоційного, регуляторного та рефлексивно-оцінного компонентів для змінних стеничності, екстернальності та особистісних труднощів. Це означає, що розвиток ініціативності в учнів та школярів має будуватися через активне оволодіння прийомами та навичками реалізації проактивної поведінки, прагнення до нового незалежно від впливу зовнішнього середовища, та формування внутрішньої готовності до подолання труднощів різного характеру.

Отримані кількісні показники дозволяють надати детальні якісні характеристики ініціативності учнів та старшокласників, які можуть бути використані при підготовці та подальшій апробації комплексних програм, як

індивідуальних, так і групових, для корекції, розвитку та гармонізації ініціативності.

Висновки до розділу 3.

Аналіз наукової літератури з проблематики вивчення ініціативності особистості дозволив виділити основні критерії та компоненти ініціативності старшокласників та студентської молоді. Емпіричне дослідження базувалося на припущенні, що в поєднанні з віковими особливостями ініціативність студентів та школярів як системна властивість особистості є не лише способом життєдіяльності, а й виступає базовою передумовою розвитку психологічних процесів, станів та властивостей. Було прищено, що ініціативність студентів та старшокласників визначається якісною специфікою та ступенем домінування різних змінних досліджуваної властивості залежно від вікових особливостей.

Вибір психодіагностичого інструментарію здійснювався добором адекватних, валідних, надійних, взаємодоповнюючих психологічних методик спрямованих на комплексне вивчення психологічних особливостей ініціативності старшокласників та студентів. Підібраний психодіагностичний інструментарій дозволив емпірично вивчити критерії ініціативності старшокласників та студентів.

На основі показників критеріїв ініціативності старшокласників та студентів. було виявлено рівні прояву компонентів ініціативності старшокласників та студентів.

Дослідження психологічних характеристик ініціативності у студентів та школярів дозволяє зробити такі висновки: психологічні прояви ініціативності у студентів та школярів виражаються в унікальності сукупності, тобто якісному складі різних змінних ініціативності, а також у ступені переваги певних ознак реалізації цієї властивості. Для більшості ознак ініціативності відсоткове співвідношення показників у студентів перевищує аналогічні показники у школярів.

Найбільш суттєві відмінності у ступені вираженості окремих змінних

ініціативності між групами виявлені як у мотиваційно-семантичному, так і в її регуляторно-динамічному аспектах. Отже, встановлені відмінності в ініціативності стосуються як причин, що генерують проактивну поведінку, так і способів її реалізації. Ці відмінності найчіткіше проявилися в регуляторному, мотиваційному та когнітивному компонентах ініціативності для гармонійних змінних (інтернальність, соціоцентричність, значущість).

Збіг відсоткових співвідношень ознак ініціативності між досліджуваними групами виявлено в показниках емоційного, регуляторного та рефлексивно-оцінного компонентів для змінних стеничності, екстернальності та особистісних труднощів. Це означає, що розвиток ініціативності в учнів та школярів має будуватися через активне оволодіння прийомами та навичками реалізації проактивної поведінки, прагнення до нового незалежно від впливу зовнішнього середовища, та формування внутрішньої готовності до подолання труднощів різного характеру. Отримані кількісні показники дозволяють надати детальні якісні характеристики ініціативності учнів та старшокласників, які можуть бути використані при підготовці та подальшій апробації комплексних програм, як індивідуальних, так і групових, для корекції, розвитку та гармонізації ініціативності.

Емпіричне дослідження та кореляційний аналіз підтвердили важливість розвитку психологічних особливостей ініціативності в старшому шкільному та студентському віці. Для цього потрібно розвивати всі компоненти ініціативності старшокласників та студентів.

ВИСНОВОК

Ініціативність в парадигмі освіти поступово утверджується в якості однієї з ключових гнучких навичок. Орієнтованість сучасного соціокультурного розвитку на людиновимірний потенціал зумовлює актуалізацію якостей, які досі мали ознаки екстраординарності в системі освіти. Зараз же ініціативність тлумачиться як одна з ознак активності та проявляється в освітній парадигмі в контексті пізнавальнопошукової, навчально-практичної та теоретико-світоглядної діяльності здобувача вищої освіти.

Ініціативність суттєво впливає на особливості становлення особистості в цілому та сприяє плідному перебігу процесів саморозвитку та самовдосконалення. Ініціативність полягає в здібності людини до самостійних вольових проявів. Ініціативність виявляється у самостійній постановці цілей та самостійної організації дій, спрямованих на досягнення цих цілей. Ступінь ініціативності стимулює інтеграцію та духовний розвиток особи. Характер ініціативності залежить від особистісної спрямованості людини, її соціальних потреб, інтересів. Ініціативність проявляється в різних сферах та видах діяльності, але завжди стимулює і розвиває необхідні для будь-якої діяльності властивості: цілеспрямованість, самостійність, відповідальність, наполегливість та ін.

Ініціативність, поряд з іншими гнучкими навичками все частіше асоціюється з успішністю [13]. Разом з ефективністю інформаційно-технологічного арсеналу у системі вищої освіти формується чіткий тренд концептуальності людського потенціалу. Ініціативність в такій структурі відіграє провідну роль, оскільки дозволяє охопити більше кількісних та якісних показників людської активності. За відсутності ініціативи, людина займає пасивну роль в соціокультурній активності.

Ініціативність має визначальний вплив на подальше працевлаштування та професійну діяльність студентів. Проактивна особистість значно швидше реалізується в професійній активності [14]. Це виражено як в отриманні місця роботи так і його зміні. Ініціативи є беззаперечним аргументом для професійного зростання. Такі показники активно транслуються в закладах вищої освіти, демонструючи майбутнім фахівцям переваги проактивної позиції.

Проактивна особистість теоретично позиціонується в контексті природної схильності. Це означає, що на систему освіти покладені дві важливі місії: розвинути наявні індивідуальні риси ініціативності, спрямувавши їх в продуктивне русло в контексті набуття професійних компетенцій; за відсутності природних навиків проактивності, сформувати ініціативні навички в здобувача вищої освіти шляхом актуалізації фахових соціокультурних компетенцій активності.

Відмінні риси старшокласників та студентів полягають у зміні акцентів розвитку особистості, переході на вищий рівень розвитку тих характеристик, які тільки починали виявлятися в старшому шкільному віці та досягли максимального розвитку в період студентства: провідна діяльність старшокласників – навчально-професійна у студентів змінюється на професійно-трудова; самовизначення старшокласників переходить у самореалізацію у студентів; формування внутрішньої позиції у старшому шкільному віці та набуття психічної, ідейної та громадянської зрілості у студентів; наявність творчих потенцій у старшокласників та розквіт творчої індивідуальності, досягнення максимальних результатів у студентів; спрямованість у майбутнє у школярів веде до найвищої соціальної активності у студентському віці та в переважній більшості пов'язана з їх умінням знаходити кошти для реалізації власних життєвих планів.

Зроблено висновок про необхідність посилення уваги до виховання громадянської ініціативності у старшокласників та студентів, зокрема підвищення рівня знань старшокласників та студентів системи цінностей громадянського суспільства, розвитку у старшокласників та студентів здатності орієнтуватися в проблемах життя громадянського суспільства, практичної реалізації прав і обов'язків особистості як члена громадянського суспільства та активних і самостійних дій у громадянському суспільстві; спроможності ставити перед собою нові посильні задачі щодо покращення життя громадянського суспільства. актуалізує власний потенціал, використовує свої здатності у повну силу та здатності до започаткування своїх рішень у різних сферах суспільного життя.

